Оперативна програма
„Развитие на човешките ресурси”
2007-2013
Агенция по заетостта
Инвестира във вашето бъдеще.

Европейски социален фонд

Проект „Сигурност чрез закона, гъвкавост чрез колективното трудово договаряне”
Проектът се осъществява от Конфедерация на независимите синдикати в България с финансовата помощ на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси” 2007-2013, съфинансиран от Европейски социален фонд и Република България по договор No BG051-PO 001-2.1.03

ИКОНОМИЧЕСКАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ФАКТОРА „ТРУД” В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО СЕЛСКО СТОПАНСТВО

2014 г., София

Настоящият документ е изготвен по проект BG051PO001-2.1.03 „Сигурност чрез закона, гъвкавост чрез колективно трудово договаряне”. Проектът се осъществява с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз. КНСБ носи цялата отговорност за съдържанието на клипа, и при никакви обстоятелства не може да се приеме като официална позиция на Европейския съюз или Агенция по заетостта.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Глава I. Труд и работна заплата – теоретични основи

1. Трудът като основен производствен фактор в селското стопанство
2. Особености на икономическата реализация на фактора „труд" в селското стопанство
3. Цена на труда и заплащане на труда – същност и специфика на връзката в селското стопанство

Глава II. Параметри и характеристики на селското стопанство на съвременна България

1. Структурни особености на съвременното българско селско стопанство
2. Характеристика на трудовите ресурси на стопанствата

Глава III. Икономическата реализация на фактора „труд" в селското стопанство на България

1. Сравнителен анализ на заплащането според юридическия статут на стопанствата
2. Анализ на заплащането според производствената специализация на стопанствата
3. Сравнителен анализ на заплащането според икономическия размер на стопанствата

Глава IV. Фактори, влияещи върху равнището на заплащане на труда в българското селско стопанство

1. Характеристика на наетата работна сила и заплащането на труда в съвременното българско селско стопанство
2. Фактори, влияещи върху равнището на заплащане на труда в селското стопанство

Заключение

Литература

Въведение

Селското стопанство е основен отрасъл за човешкото общество, като цяло, и за икономиката на България в частност. Селскостопанската дейност е една от най-древните прояви на целенасочено и последователно влагане на труд с цел въздействие върху заобикалящата среда и подобряване на общественото благосъстояние. От друга страна, това е набор от дейности, които осигуряват прехраната на човечеството и подпомагат оцеляването и развитието на човешкия род.

В българската икономика селското стопаство е отрасъл, който винаги е бил в позицията на основен стълб. Това е отрасълът, който както беше посочено по-горе, осигурява изхранването на населението и в този смисъл е гарант за националната сигурност и суверенитет. От друга страна, това е отрасълът, в който се създават суровините за много други отрасли и сектори на националната икономика и в този аспект е основа за ресурсно осигуряване, развитие и растеж на националната икономика. От трета страна, това е отрасъл, който осигурява поминък и реализация на труда за значителна част от населението, често пъти в райони с неблагоприятни показатели като демография, заетост и качество на живот, с което допринася за развитие и стабилитет на обществото.

По осреднени статистически данни в отрасъл „Селско стопанство" работят около 1/5 от заетите в страната, което ясно показва неговата обществена значимост. От друга страна, обаче, това значително участие на лица в трудовите процеси в отрасъла поставя въпроса за условията на труд и заплащането натруда в отрасъла и тяхното съществено въздействие върху обществото.

В най-общ план може да се отбележи, че по характеристика на трудовите условия отрасъл „Селско стопанство" не може да бъде причислен към отраслите, предлагащи атрактивни условия на труд. Трудът в отрасъла е тежък и често пъти се осъщсетвява при неблагоприятни условия, заплащането в отрасъла е сред най-ниските в националната икономика, а делът на нерегламентирания труд е изключително висок. Може да се отбележи още, че работещите в отрасъла са с ниска степен на организираност, което затруднява защитата на правата им и ги поставя в неизгодна преговаряща позиция спрямо работодателите. Допълнителен негативен щрих внася и фактът, че често пъти пред влагащите труд в отрасъла липсват реални алтернативи за трудова заетост, било поради тяхната професионална квалификация, знания и умения, било поради характеристиките на региона, в който живеят.

Тези характеристики на отрасъл „Селско стопанство", естеството на трудовите процеси и работещите в отрасъла, поставят редица предизвикателства пред централната и местна власти, синдикалните и

работодателски организации при избора на мерки и механизми за подобряване на ситуацията в отрасъла, а от там – и в цялото общество.

Целта на настоящата разработка е, въз основа на анализ на равнището на заплащане и доходност в отрасъла, да се определят възможностите за икономическа реализация на фактора "труд" в съвременното българско селско стопанство.

Постигането на така поставената цел изисква изпълнението на следните задачи:

1. Да се изведат от теоретична гледна точка особеностите на производствения фактор "труд", икономическата му реализация, цена и заплащане в отрасъл Селско стопанство;
2. Да се дефинират структурните особености на съвременното българско селско стопанство, в т.ч. осигуряването с труд;
3. Да се характеризира спецификата на икономическата реализация на фактора "труд" според географския район, юридическия статут, икономическия размер и производствената специализация на стопанствата;
4. Да се определят особеностите на заплащането на труда и цената на труда в българското селско стопанство.

Обекта на изследване са земеделските стопанства, функциониращи в съвременното българско селско стопанство, а предмет на изследването са доходността и заплащането на труда в тях.

Информационното осигуряване на настоящото изследване е основно от вторичен характер, като се ползват данни от Системата за земеделска счетоводна информация на Министерство на земеделието и храните и Националния статистически институт. За по-доброто разкриване на връзките и зависимостите, както и съществуването на някои практики в съвременното българско селско стопанство са използвани и експертни мнения, в т.ч. на специалисти и анализатори, работещи в отрасъла, както и на собственици на стопанства и наети лица.

Във връзка с изпълнението на поставените задачи, изложението е организирано в четири раздела.

В първи раздел се прави критичен литературен преглед, въз основа на който се приемат дефинициите на основните понятия „труд", „цена на труда", „заплащане на труда" и „икономическа реализация на труда". Интерпретацията на понятията се прави с акцент към спецификата на отрасъл „Селско стопаство" и трудовите процеси, протичащи в него.

Вторият раздел е посветен на характеристика на съвременното българско селско стопанство. Вниманието е съсредоточено върху структурните особености на селското стопанство, като се акцентира върху параметрите на основните производствени единици в отрасъла. Специално внимание е отделено на осигуряването на отрасъла с фактора „труд" и характеристиките на работещите в него.

В третия раздел е представена икономическата реализация на фактора „труд" в съвременното българско селско стопанство. Разделът акцентира върху възможностите за генериране на доходи в отрасъла и обвързаността на тези възможности с юридическия статут, географското разположение, производствената специализация и икономическия размер на стопанствата.

Последният, четвърти, раздел е фокусиран върху равнището и динамиката на заплащането на труда в отрасъла, като се търси връзката между заплащането и производителността на труда, данъчната и социално-осигурителна тежест, юридичекия статут на стопанствата, производствената им специализация и други фактори.

Глава I. Труд и работна заплата – теоретични основи

1. Трудът като основен производствен фактор в селското стопанство

Организацията на икономическата дейност в сектор „Селско стопанство" изисква съчетаването по подходящ начин на различни елементи, които позволяват производството на земеделска продукция или оказването на земеделски услуги. Като производствени фактори могат да се интерпретират всички природно дадени или придобити блага, които намират реализация в някакъв производствен процес. В стандартния лист на производствените фактори за селскостопанското производство традиционно намират място земята, трудът, капиталът и предприемачеството, макар че списъкът може да бъде детайлизиран и разширен..

Трудът е един от основните първични и оригинални производствени фактори. Той е базисно условие за възникването и развитието на човека и производството. Това е дейност, осъществявана ежедневно от всеки човешки индивид, и понятие, добре познато и широко използвано в ежедневието. По своята теоретична същност, обаче, трудът е сложна многоаспектна категория, която може да се интерпретира по различен начин, в зависимост от целите на изследването, теоретичните основи и субективните предпочитания на авторите. Сред най-популярните подходи за изучаването на труда попадат семантичния, физиологичния, дейностния, социологическия и икономическия подходи.

Семантичният подход асоциира същността на труда със смисловото значение на думата „труд", която в различните езици и в различните периоди от време се свързва с понятия като мъка, страдание, напрежение, робство.

Физиологичният подход ограничава значението на труда до фактическото изразходване на физическа и нервно-психическа енергия, които неминуемо съпътстват производството на стоки и услуги.

Дейностният подход определя труда като целесъобразна човешка дейност, насочена към задоволяването на материалните и духовни потребности на хората.

Социологическият подход разглежда труда като система от отношения между индивида, участващ в трудовия процес, и групите и организацията, на които той е член; отношенията на индивида към веществените елементи на производството, резултатите от труда, производствения процес и самия себе си, както и междуличностните отношения, възникващи между хората, които участват в процеса на производството.

Икономическият подход борави с понятието обществен труд, чрез което се онагледява идеята за разделението и кооперацията на труда и се дефинира системата от икономически отношения, възникващи по повод и във връзка с участието на хората в обществения трудов процес и с разпределението и присвояването на резултатите от труда.

Познаването на тези подходи дава възможност да се обобщи, че: привличането на хората за участие в трудов процес изисква тяхната мотивация, тъй като психологическата нагласа на индивидите към труда е по-скоро негативна; режимът на труд и почивка трябва да бъде организират така, че да кореспондира с възстановителните способности на човешкия организъм; чрез труда трябва да се осигуряват възможности за получаване на достатъчно средства, позволяващи задоволяване на човешките потребности; при полагането на труд трябва да се поддържа система от отношения между хората, участващи в трудовия процес, и организациите в икономическата система, осигуряваща социално-психологически комфорт и висока ефективност на производството.

Участието на труда като фактор в производствената система оказва съществено влияние върху резултатите от функционирането на системата. В този аспект, поддържането на информация за количествените и качествени характеристики на труда дава възможност да се оцени производствения потенциал на този фактор, а от там и производствените възможности на цялата система. Количествените характеристики на фактора труд се свързват с: броя на инидивидите, притежаващи възможности и желание за участие в трудов процес; готовността за полагане на труд, от гледна точка на продължителност на работния ден, седмица, година, както и с интензивността на труда. Качествените характеристики на труда се базират главно на образователното и квалификационно равнище, пола на заетите, както и произвеждания от тях продукт.

Фактическата реализация на труда в производството става чрез трудовия процес. Това е процес, в който индивидите със своите способности за труд и с помощта на веществените елементи на производството, извършват конкретни действия, в следствие на които създават полезни продукти.

Макар че като производствен фактор, трудът е обект на търговия, съвременният труд се различава от останалите търговски вещи, тъй като сделките, сключвани на пазара на труда се различават съществено от типичните сделки с останалите стоки, в т.ч. и производствени фактори. Освен това, съвременният труд е свободен, равноправен, доброволен и е признат за основно човешко право. Достъпът до труд трябва да съответства на подготовката на индивидите, без оглед на други странични характеристики на индивида, при осигурени здравословни и безопасни условия на производствената среда, сигурност и трудово възнаграждение, гарантиращи достойно съществуване.

Селскостопанският труд заема важно място сред другите видове труд в националната икономика и има специфична роля за социално-икономическото развитие на страната. От една страна чрез него се гарантира в значителна степен продоволствената осигуреност на населението и ресурсната осигуреност на хранително-вкусовата и част от леката промишленост, а от друга страна – той е източник на доходи за значителна част от населението и то население, живеещи в райони с ограничена алтернативност по отношение на реализацията на фактора труд.

Разглеждан в общ план, трудът в селското стопанство притежава редица особености, които произтичат предимно от широкото използване в производствените процеси на земя, растителни и животински организми, както и от средата, в която той се влага. Особеностите на селскостопанския труд могат да бъдат обобщени в следните направления:

- Специфичният характер на селскостопанското производство позволява включването в трудовия процес на лица с различна трудоспособност и възраст. Естеството на дейностите позволява в тях да намери приложение трудът, не само на лица в трудоспособна възраст, но и на такива, които са в под- или надтрудоспособна възраст. Едни от ключовите параметри, влияещи върху потребността от заети и характеристиките им, са размерът на стопанствата и структурата на производството. В преобладаваща част от случаите, в по-малките стопанства осигуряването с фактора труд става чрез самия собственик на стопаството, а при необходимост – и от членовете на домакинството. В периодите на върхово трудово напрежение, както и за извършването на специфични дейности, в трудовите процеси биват привличани и външни лица под формата на наемни работници. В зависимост от нуждите на стопанството, привлечените външни лица могат да бъдат временно или дългосрочно наети. Аналогични са отношенията с наетите лица във връзка със срочността на отношението и при големите стопанства, но при тях е характерно, че като цяло производствения процес се осъществява приоритетно от наети лица, а не от членовете на домакинството. Необходимостта от труд в големите стопанства, обаче, е предопределена и от по-добрата им осигуреност с капитал (машини и съоръжения), което дава възможност за повече гъвкавост при вземането на решения за замяната на труд с капитал и обратно.
- Съществено влияние върху труда и трудовите процеси в селското стопанство оказва уникалността на използваните в производството фактори. Биологичният характер на производствените фактори налага максимално съобразяване на участниците в трудовия процес с протичащите биологични процеси и обслужване с необходимото внимание и отговорност. В определени подотрасли на Селското стопанство необходимостта от полагане на труд и грижа е ежедневно, което не позволява спиране или прекъсване на производствения процес при никакви обстоятелства и изисква съответната осигуреност с трудови ресурси. Следствия от тази особеност са

специфичния ритъм на труд и почивка на заетите в отрасъла, интензивността на труда и осигуреността с кадри с подходящи знания, умения и личностни характеристики.

- Несъвпадането на биологичния с икономическия производствен процес и наличието на технологични прекъсвания е следващата особеност, която има своето пряко въздействие върху организацията на трудовата дейност в селското стопанство. В резултат на несъвпадането и прекъсванията се наблюдава добре изразен сезонен характер на труда и значителна дистанция между времето на осъществяване на трудовата дейност и получаването на резултатите от производствения процес. Сезонността поставя редица проблеми, свързани основно с пълноценното натоварване и използване на фактора труд и произтичащите от това мотивация и текучество на персонала, начин на формиране на възнаграждението, размер на общите разходи за труд и др. Отдалечеността, от своя страна, поставя предизвикателства пред проследяването и отчитането на връзката между количеството и качеството на вложения труд и постигнатите резултати, като обуславя проблемите, свързани с контрола над трудовите процеси, мотивацията на наетите лица и справедливото възнаграждение за вложения труд.

- Спецификата на селскостопанското производство, особено в растениевъдството, обуславя полагането на т.нар. труд „в движение". Предпоставките за това са, че значителна част от трудовите процеси трябва да се съобразяват с пространственото разположение на основния производствен фактор земя. В допълнение, естеството на производствения процес е такова, че една и съща площ се обработва многократно и изисква изминаването на значителни разстояния. Пространственият характер на приложение на труда се отразява върху производителността, организацията и контрола на трудовите ресурси.

- Практическата организация на производствените процеси в селското стопанство налага извършването на комплекс от операции, необходими за получаването на крайния продукт. Естеството на дейността е такова, че практически е невъзможно или икономически е неефективно тези операции да бъдат разделени и възложени за изпълнение на отделни индивиди. В резултат - тясната специализация на трудовите ресурси се оказва невъзможна, а на фона на останалите отрасли в икономиката, селскостопанския труд основателно се определя като по-слабо специализиран. От една страна, това поставя изисквания за комплексни знания и умения пред лицата, осъществяващи трудовите процеси, а от друга – влияе върху качеството и производителността на труда.

- Въпреки, че в резултат на научно-техническия прогрес и действието на пазарните механизми, пазарът предлага все по-голям диапазон от технически средства за селскостопанското производство на приемливи цени, все още сред характеристиките на труда в отрасъла се посочва по-

ниската степен на въоръженост. Практиката показва, че при наличието на достатъчен капитал, инвестирането в дълготрайни активи и постигането на висока въоръженост на труда позволява увеличаване на мащаба на производството, повишаване на производителността и конкурентоспособността. Селското стопанство, обаче, е отрасъл, който се характеризира с много на брой дребни земеделски стопаства, голяма част от които не разполагат с необходимия капацитет, в т.ч. финансов и производствен, за да закупят и натоварят пълноценно съответните дълготрайни активи. Тази характеристика на отрасъла, от своя страна, обуславя истинността на твърдението за по-ниската степен на въоръженост на труда.

- Специфичните средства за производство, които се използват в отрасъла, предопределят изискванията към квалификацията на заетите. Знанията и уменията, придобити в резултат на участие в трудова дейност в отрасъл Селско стопанство трудно намират приложение в останалите отрасли на националната икономика. Това дава основание трудът в селското стопанство да се определи като по-слабо мобилен. Резултат от ниската степен на мобилност е ограничената гъвкавост при предлагането на труд и произтичащите от това следствия по отношение на равнището на заплащане и заетостта в отрасъла.
- Традиционно, трудът в селското стопанство се определя като по-малко привлекателен. Мотивите за това са, че работещите са изложени на влиянието на природо-климатичните фактори, а самите трудови процеси често се налага да бъдат прекъсвани и след това подновявани, когато условията позволяват това. Успоредно с тези твърдения, обаче, все по-широка популярност придобива схващането, че избора на трудова реализация в отрасъл Селско стопанство е избор на начин на живот в близост до природата, което успешно съчетава нематериалните изгоди с икономическите мотиви за избор.
- Характеризирайки особеностите на труда, като производствен фактор в селското стопанство, и обобщавайки даденото по-горе, трябва да се отбележи, че резултатите от труда, при равни други условия, могат да се проявят по различен начин и да облагодетелстват или ощетят заетите в отрасъла. Причините за това се коренят във факта, че в много голяма степен резултатността на труда се обуславя от качеството на земята, растенията и животните, както и от конкретните проявления на природо-климатичните фактори. На практика, качествено и съзнателно полаган труд може да бъде овъзмезден с негативни крайни икономически резултати, произтичащи от ниската продуктивност на останалите производствени фактори или неблагоприятни приодноклиматични особености, и обратното – характеристика, която следва да се има предвид, особено при оценката на труда и избора на схема за формиране на неговото заплащане.

2. Особености на икономическата реализация на фактора „труд” в селското стопанство

Икономическата реализация на фактора „труд” в селското стопанство е натоварена с висока степен на специфичност, която се определя от връзката на работещите със собствеността и управлението; целите, мотивите и размера на бизнеса; участието в трудовия процес; особеностите на поведението; продължителността на участие и др.

Основен източник на труд за селското стопанство е домакинството на собственика на стопанството. Като се отчитат физическите, възрастови и физиологични особености, способностите, опита, желанието и свободното време на всеки един от членовете, от една страна, и нуждите от труд и изискванията на отделните работни места – от друга, се търси оптималното решение за осигуряване на трудовите процеси в стопанството и извличането на максимални ползи за домакинството на собственика.

Естеството на трудовите процеси налага осигуряването на индивиди с постоянна и пълна заетост, но също така и включването на лица за временно участие. Тук широко приложение намират лица в под- и надтрудоспособна възраст, както и лица, чиято основна заетост е не само извън стопанството, но, в преобладаващата част от случаите, и извън отрасъла.

Обикновено, когато възможностите на домакинството на собственика за предлагане на труд в стопанството са изчерпани, се пристъпва към търсенето на външни трудови ресурси. Следва да се има предвид, че изчерпването на вътрешните възможности може да произтича от физическо уплътняване на трудовия потенциал на членовете на домакинството, но може да бъде продиктувано и от други фактори. След тях по-съществено проявление имат възможностите за получаване на по-високи доходи от алтернативна трудова заетост, нежелание или невъзможност на фамилните членове за полагане на труд в стопанството.

Предпочитанията за осигуряване на трудовите процеси със собствен труд и пристъпването към наемане на външни лица едва на втори план има своите обективни предпоставки. Приема се, че като цяло земеделските стопанства имат ограничени възможности за наемане на персонал с предпочитаните квалификация, възраст, опит и т.н. Ограниченията произтичат главно от отдалечеността на земеделските стопанства от населените места и разглежданите по-горе във връзка с това особености при полагането на труд; относително малкия брой лица в селските райони в подходяща възраст и с необходимата квалификация; специфичните възможности за сключване на трудови договори пред нерегистрираните по Търговския закон стопанства; слабо развития и лошо функциониращ локален пазар на труда и др.

Допълнителни трудности възникват и във връзка с факта, че наетите трудови ресурси постъпват в стопанството, за да участват в

производствената му дейност, но на практика те се включват в различна степен и в социалния живот на домакинството, което извежда на дневен ред изисквания не само по отношение на професионалните характеристики на наетите, но и по отношение на техните личностни такива.

Земеделските стопанства прилагат различни подходи при осигуряване с трудови ресурси, извън наличните в домакинството. Разпространена практика е краткосрочното наемане на труд да става чрез неформални, устни договорки между страните. Характерно за тези договорки е, че статутът на наетото лице не е оформен като зает от гледна точка на трудово-правните регламентации и това лице не се ползва с правата и привилегиите на наетите по трудово правоотношение. Писмени договори, при които собственикът на стопанството, заедно с изплащане на договореното възнаграждение, поема задължението и по социалното осигуряване на лицето, се сключват сравнително по-рядко, най-вече при очаквана по-голяма продължителност на отношенията.

Икономическата реализация на фактора „труд" в земеделските стопанства значително се различава от гледна точка на прилаганите подходи при формирането и получаването за членовете на домакинствата и наетите работници. Трудът получава различно възнаграждение, произтичащо от особеностите на дейността и поведението на конкретния индивид.

Ключова характеристика за собственика на земеделското стопанство и членовете на неговото домакинство е, че те са заинтересовани от крайния резултат от производствената и стопанска дейност. Заплащането на труда тук намира проявление чрез реализирания от стопанството доход, в който намират израз всички страни от дейността на стопанството.

Коренно различна е ситуацията при наетите външни за домакинството лица. При тях основен мотиватор е ежемесечното заплащане, което зависи от набор от фактори, проявяващи се на макро- и микроикономическо ниво.

Сред основните фактори, влияещи върху заплащането в селското стопанство, на макроикономическо ниво могат да бъдат посочени: условията на местния пазар на труда, чиито конкретен израз е формиралото се равнище на заплащане за единица труд от съответния вид и при съответните условия; силата, въздействието и постигнатите договорки от професионалните съюзи, и в частност – касаещите заетите в селскостопанския отрасъл; стандартът на живот за съответния период от време в съответната страна и регион, необходимите разходи за издръжката на живота и държавните регулации на минималното равнище на заплащане. По отношение на тези фактори следва да се отбележи, че тяхното формиране и проявление е извън полето на въздействие на отделното земеделско стопанство. Т.е. тези фактори имат ролята на външно зададени и неподдаващи се контрол от стопанството, като изразяват въздействието на икономическата и политическата сфери.

В микроикономически аспект, сред основните фактори, влияещи върху равнището на заплащане на труда в селското стопанство, могат да се

отбележат: производителността на труда в конкретното земеделско стопанство или обособена производствена част от него; финансово-икономическото състояние на стопанството и неговите възможности за заплащане на труда, както и целите и намеренията на собственика на стопанството, касаещи развитието на бизнеса. Тези фактори, които на практика отразяват продуктивността и резалтатността на производството, се базират на характеристики на конкретното земеделско стопанство, поради което се разглеждат като вътрешни и контролируеми до известна степен.

Икономическата реализация на фактора труд, и в частност организацията на заплащането на труда, е тясно свързана с разгледаните в предходния параграф особености на самото земеделско производство, в т.ч. времевия лаг между влагането на труд и получаването на резултатите от него, ограничените възможности за постоянен контрол, биологичния характер на предметите и средствата на труда, разнообразните работни процеси и набора от използвани машини. Изброените особености предопределят необходимостта от прилагането на разнообразни форми и системи на заплащане на труда на постоянно заетите в стопанството, но по отношение на начините на заплащане на временно наетите, възможностите се определят като силно ограничени.

Една от широко прилаганите форми за заплащане на труда на временно наетите е повременната – за един час или стандартен осемчасов работен ден. Често пъти към нея се предоставят допълнителни стимули, като предоставяне на продукти в натура от произвежданите в стопанството, осигуряване на настаняване, поемане на част от режийните разходи и др. Пълноценното използване на фактора труд при тази форма на заплащане предполага сравнително добри възможности за контролиране от страна на собственика или членове на неговото домакинство, на трудовото поведение на наетите. Освен това е прието тази форма да се прилага там, където определянето на количеството труд е относително по-трудно.

Сделната форма е друг подход при заплащането на труда на временно наетите, който намира добър прием в практиката. Прилагането на тази форма изисква да бъдат формирани разценки от страна на собственика за единица извършена работа. Основно предимство на тази форма на заплащане е, че чрез нея се постига по-висока интензивност и по-висока производителност на труда.

Представените подходи осигуряват заплащане на труда, което е обвързано с количеството вложен труд, качеството и интензивността на труда и постигнатите резултати. Естеството на производствения процес в селското стопанство, обаче, е такова, че в периодите на върхово трудово напрежение се налага наднормално натоварване на трудовите ресурси. Това поставя въпросите, на първо място, за тяхната мотивация, а на второ – за тяхното справедливо обезщетение за вложените извънредни усилия.

Тук приложение намират различните мотивационни схеми, които в зависимост от механизма на приложението си биват със седмичен, годишен или сезонен характер.

Седмичните мотивационни схеми са ориентирани към повишаване на количеството вложен в стопанството труд, без да имат пряка обвързаност с постигнатите резултати. Схемите намират реализация основно чрез използването на по-високи повременни разценки за отработени часове над договореното седмично работно време. Приложението на тези разценки се наблюдава при реализиране на трудова заетост над стандартно договорения работен ден или при участие в трудов процес през празничните и почивни дни.

Често пъти в периодите на високо трудово напрежение, независимо от седмичните мотивационни схеми, приложение намират и по-високи разценки за работа след определен час от денонощието. Тук основната цел е не толкова привличане на допълнителни количества труд, колкото компенсиране на работещите за по-неблагоприятните условия на работа през тъмната част на денонощието, при лоши метеорологични условия и др.

Приема се, че най-големи възможности за стимулиране на трудовите усилия дава премирането на резултатите от труда на годишна база. Тук възможностите за вариране при избор на конкретна схема за изключително широки и обхващат целия диапазон от решения от прилагането на процентно изменение на заплащането в зависимост от величината на предварително избран и обявен показател, характеризиращ производството, до предоставянето на работещите на определена продукция (или приходите от нея) – определен брой животни, определено в % количество продукция, продукция от определена площ и др. Целта, при тези мотивационни схеми, е генерализирана – осигуряване на трудови усилия с по-високо качество през цялата година. Предимството на тези схеми е, че позволяват обвързването на схемите с конкретни показатели за качество и постигнат добив, продуктивност и резултатност на стопанството. Недостатъкът на схемите е, че те са неприложими в краткосрочен период, т.е. могат да намерят приложение основно при постоянно наетите лица.

Трудът на самите постоянно наети работещи обикновено е обект на повременно-премиално заплащане, като към ежеседмично или ежемесечно формираното заплащане за договореното работно време се начисляват допълнително заплащане и/или премии. Към основанията за допълнително заплащане или премиране най-често спадат: допълнително отработените часове или дни, постигнат среден добив или средна продуктивност (съответно в растениевъдството и животновъдството), качествени параметри на произведената продукция, срочно извършване на определени ключови работни процеси и др.

Независимо от избрания подход за формиране на заплащането, ефективността от приложеното му е в пряка зависимост от набор от условия.

Прилаганите стимули трябва да бъдат ясно декларирани и да бъдат разбираеми за работещите. Неяснотите по отношение на стимулите пораждат конфликти в работната среда, от една страна, и не позволяват да се прояви мотивиращата роля на избрания механизъм, от друга.

Върху заплащането трябва да влияят само параметри, които са във възможностите за въздействие на работещите. Неподходящият избор на параметри и показатели няма да позволи да се прояви мотивационния характер на схемата. Освен това, един такъв подбор може да деформира пропорциите в икономическата реализация на труда, с което сериозно да опорочи микроклимата в стопанството.

Стимулите трябва да бъдат подбрани така, че да засилват проявлението на онези страни от дейността на наетите лица, които кореспондират с интересите на стопанството, в лицето на неговия собственик. Спазването на това условие осигурява целесъобразността на направените разходи за труд и пряко въздейства върху развитието на стопанството в желаната посока.

Препоръчително е, при използването на множество от показатели за премиране на труда, тези показатели да бъдат популяризирани, включително в частта за тяхната обвързаност, зависимост и еднопосочност на въздействието, като относителният дял на премирането трябва да бъде достатъчно голям, за да изиграе своята роля на мотивиращ фактор.

3. Цена на труда и заплащане на труда – същност и специфика на връзката в селското стопанство

Цена на труда и заплащане на труда са две понятия с широка гражданственост, които най-често се ползват като синоними в обществото. От гледна точка на теоретичните разработки и прецизността при използването на понятията, обаче, следва да се отбележи, че те имат съществена разлика, като освен това се намират в специфична връзка помежду си.

Цената на труда е понятие, което изразява съвкупността от разходи, правени от работодателя по повод и във връзка с използването на трудовите ресурси. Тясно погледнато, може да се предположи, че цената на труда се припокрива с възнаграждението, което работодателя изплаща на своите работещи. Разглеждано в исторически аспект, това твърдение е било вярно до началото на XX век. След това, обаче, цената на труда, или разходите на работодателя, за да използва трудови ресурси, започват все повече да се разминават със заплащането, което наетото лице получава, като цената значително превишава размера на получаваното заплащане. Причините за това разминаване могат да бъдат открити след кратък преглед на съдържанието на елементите на всяко от двете понятия.

Правото на работодателя да използва наетите лица за осигуряване на необходимостта от фактора труд в стопанството, в съответствие с тяхната подготовка, освен работната заплата по трудов договор, включва и разходите, които работодателят прави за тази цел, в съответствие с изискванията на закона, на нормативните актове на правителстото, на колективните трудови договори или по собствено желание за социално и здравно осигуряване, за здравна профилактика и текущо здравно обслужване на заетите, за подобряване на условия на труд и охрана на труда, за социално-битово обслужване в предприятието, за повишаване на квалификацията и преквалификацията на персонала и други.

Когато взема решение за наемането на допълнителен трудов ресурс, работодателят съпоставя сбора от всички разходи по горепосочените елементи с ползите, които наетите лица ще донесат, калкулирани в съпоставим вид. Ако разчетените ползи превишават калкулираните разходи по осигуряването с труд, или цената на труда, решението е положително и работодателят ангажира допълнително количество труд. Ако, обаче, при разчетите се окаже, че разходите за осигуряването с фактора труд превишават очакваните ползи от него, работодателят е изправен пред необходимостта да търси друго управленско решение. В този случай икономическия интерес налага да се търсят възможности за замяна на труд с капитал, най-вече чрез усъвършенстване на техниката и технологиите, както и чрез оптимизиране на организацията и структурата на производството.

Самата работна заплата, която е основна структурна единица на цената на труда и база за определяне на възнаграждението, което получават наетите лица, също е сложно понятие, съдържащо в себе си набор от елементи. Тези елементи включват основно трудово възнаграждение, заплата над основното трудово възнаграждение, допълнителни трудови възнаграждения, възнаграждения за платен отпуск, средства за социално-битово обслужване и др. Подобно на връзката „цена на труда – решение на работодателя за наемане на труд”, и тук съпоставянето на заплащането и вложените усилия е усложнено от допълнителни условия, изразяващи се в разликата между понятията номинална и реална работна заплата.

Номиналната работна заплата изразява сбора на всички елементи на работната заплата в парично изражение. Този сбор, обаче, не отразява реално разполагаемите средства на наетите лица, получени в следствие на влагането на труд. Номиналната работна заплата подлежи на допълнителни корекции, произтичащи от размера на данъка върху работната заплата, задължителните лични вноски за социално и здравно осигуряване, вноските за осигуряване при безработица и други задължителни плащания.

На практика, когато лицата вземат решение дали да реализират труда си при даден работодател, те съпоставят реалната работна заплата към разхода на време, нерви и усилия, които трябва да вложат при участието си в трудовия процес. Нещо повече, паричното изражение на заплащането на

труда в чист вид, т.е. след удържането на всички задължителни плащания, е важно за вземане на решение от потенциалните трудови ресурси, но най-важният елемент на решението е количеството стоки и услуги, които индивидът може да закупи, и потребностите, които може да удовлетвори, с полученото за участието в трудовия процес възнаграждение.

Ако се обобщи посоченото за двете ключови понятия - цена на труда и заплащане на труда – може да се отбележи, че цената на труда се състои от работната заплата, към която се прибавят набор от допълнителни финансови ангажименти на работодателя, а възнаграждението за вложения от наетите лица труд се базира на работната заплата, към която са добавени някои допълнителни елементи, но са приспаднати нормативно определените данъчни, осигурителни и други задължения на лицето.

Ясно се вижда, че обединяващото понятие за двете страни в трудовото правоотношение – работната заплата – търпи корекции в разнопосочни направления за работодателя и наетите. Работодателят разходва над нея задължително допълнителни средства, а наетите лица получават работната заплата, редуцирана с личните данъчни и осигурителни тежести. Тази разнопосочност в корекциите стои в основата на не малко трудови конфликти и създава редица проблеми с мотивацията за влагане на пълноценен труд и възможностите за осигуряване с фактора труд.

По отношение на връзката „цена на труда – заплащане на труда" в селското стопанство може да се отбележи, че тя е представена чрез определена специфика на отношението. Предпоставките за тази специфика се коренят в осигуряването с труд, приоритетно чрез членовете на домакинството, временното използване на наемен труд, често пъти на базата на неформални договорки, и особеностите на данъчната и осигурителна тежест за земеделците, определени в българската нормативно-правна уредба.

Във връзка с гореизброените варианти, може да се отбележи, че разликата между цена на труда и заплащане на труда в селското стопаство се проявява в класическия си вид само когато ангажираните в трудова дейност лица са наети по трудово правоотношение. Това правоотношение поставя пред двете страни – работодател и работещ – задължението да спазват изискванията на закона по отношение на елементите на цената на труда и, съответно, да заплащат всички дължими осигурителни вноски и данъци (лични и от страна на работодателя). В този аспект, не съществува разлика между правата, отговорностите и тежестите между заетите в селското стопанство и заетите в останалите икономически сектори.

По различен начин стои въпросът, обаче, когато отношенията работодател-наето лице са неформални. При това положение цената на труда, т.е. разходите на собственика на стопанството за осигуряване с фактора труд, е равна по размер на заплащането на труда. Нещо повече, цената на труда е равна по размер и на разполагаемия доход на наетото лице, тъй като неформалността в трудовото отношение се реализира в нарушаване на

изискванията за различните данъчни и осигурителни плащания, определени по закон. Разглеждано в краткосрочен аспект, това е най-нискоразходната форма на отношения между страните, но тази форма крие в себе си сериозни рискове от потенциално възможни и реално съществуващи бъдещи негативни ефекти. На първо място в това отношение може да бъде посочена липсата на каквато и да е закрила за работещото лице, както по отношение на трудови злополуки, условия на труд и режим на труд и почивка, така и по отношение на сигурност за получаване на обещаното възнаграждение за положения труд. На второ място - положеният труд не се счита за трудов и осигурителен стаж, което поставя под въпрос възможностите на лицето за самоиздръжка при преминаване в надтрудоспособна възраст, не се изпълняват и условията за здравна осигуреност на лицето. Това, от една страна, поставя в риск самото лице, а от друга – натоварва обществото с разходи за социално подпомагане на лица, имали безотговорно отношение в трудоспособна възраст, и за поемането на издръжката при медицински случаи от спешен характер. В този смисъл, социалната отговорност на страните по отношението е на неприемливо ниско равнище.

Третата посока на проявление на специфичната връзка „цена на труда - заплащане на труда” в селското стопанство касае осигуряването на фактора труд с членовете на домакинството. В този случай могат да бъдат посочени три форми на проявление.

Първата форма се отнася за членовете на домакинството, участващи с труда си в дейността на стопанството, на неформална основа, като цената и заплащането на труда са в съотношение, каквото беше дискутирано при неформалните договорки с временно наетите лица, с тази особеност, че заплащането на труда рядко бива реализирано като текущ разход. В преобладаваща част от случаите то остава като елемент на генерирания доход в стопанството в края на стопанския период.

Втората форма интерпретира отношенията, при които членове на домакинството участват с труда си в дейността на стопанството на базата на формално уредени правоотношения. Те, от своя страна кореспондират с наетите лица по стандартно правотоношение с всички произтичащи от това права и задължения, като ножицата между цена на труда и полагаемия разполагаем доход от труда е максимална. И тук, обаче, поради принадлежността към домакинството на собственика, най-често начисляването на възнагражденията е адекватно отразено в счетоводните документи, но фактическото им изплащане не се осъществява, а се прелива неформално в съвкупния доход, генериран от дейността на стопанството.

Последната форма на проявление касае правото на осигуряването на съпруг/съпруга при режима на земеделски производител въз основа на признато участие в трудовото обезпечаване на стопанството. Основните ползи от тази разпоредба на Кодекса за социалното осигуряване са, че неплатения семеен труд получава възможност да бъде формализиран в

частта му за изпълнението на социалните ангажименти на работодателите и съответстващите им социални и осигурителна права на работещите. В допълнение, разпоредбата позволява ползването на преференциални нива на осигуряване, както при самия земеделски производител, което понижава цената на труда на съответната категория семейни работници и мотивира поддържането на социалните им и осигурителни права в адекватен вид. Заплащането на труда в този случай, остава в рамките на генерирания от стопанството доход.

В обобщение може да се отбележи, че трудът е основен производствен фактор за всяка стопанска система, като осигуряването и управлението на трудовите ресурси е едно от основните предизивикателства пред предприемачите.

Това в пълна степен важи и за осигуряването с труд в селското стопанство, като може да се твърди, че предизвикателствата пред собствениците на земеделски стопанства са дори още по-големи, тъй като трудът в селското стопанство е натоварен с някои специфични особености, в т.ч. обвързаност с биологични производствени фактори, пространствена разсредоточеност, комплексност на извършваните дейности, влошен режим на труд и почивка, отдалеченост на времето на влагане и времето на получаване на резултатите от труда, зависимост на резултатите от много странични и често неконтролируеми фактори и др.

В следствие на особеностите на фактора труд в селското стопанство са се оформили и специфични схеми за неговата икономическа реализация. Характерно за тях е, че се търси обвързване на заплащането с постигнатите резултати, когато това е възможно, а при невъзможност приложение намират повременните форми на определяне на заплащането. Разпространена практика е част от заплащането да се реализира чрез предоставяне на продукция в натура, или поемането на част от социално-битовите разходи на работещите. За повишаване на отговорността, качеството и интензивността на труда, както и компенсиране на наднормалното трудово натоварване, се прилагат различни мотивационни схеми, чиито времеви диапазон е в пряка връзка с времетраенето на трудовите отношения и продължителността на производствените процеси.

Специфично за селското стопанство е съотношението между цената на труда и заплащането на труда. Тъй като в много от случаите се заобикалят изискванията на закона по отношение на уреждането на трудовите правоотношения между страните, практически се достига до ситуация, при която цената и заплащането на труда (в т. ч. разполагаемия доход на наетите лица) съвпадат по стойност. За по-благоприятното съотношение „цена на труда - заплащане на труда” допринасят и облекченията в системата на социалното осигуряване за някои от членовете на домакинството, работещи

в стопанството, които са приравнени по отношение на правата със самите земеделски производители.

ГЛАВА II. ПАРАМЕТРИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

1. Структурни особености на съвременното българско селско стопанство

Селското стопанство е традиционен и значим отрасъл за националната икономика на България. Развитието на отрасъла на съвременен етап е предопределено от проведената Аграрна реформа и присъединяването на България към Европейския съюз. Всяко едно от тези събития е достатъчно сериозно по-своя характер, за да предизивика нестабилност в отрасъла, а последователното им осъществяване във времето, съпътствано с непоследователна политика за развитие на отрасъла, се превърна в сериозна предпоставка за съществуването на трайни проблеми и формиране на специфични структури.

Разглеждано в рамката на макроикономическото развитие, за селското стопанство може да се посочи, че то играе ролята на стабилизиращ икономиката отрасъл, като относителния му дял до 1997 г. постепенно нараства и достига най-високия относителен дял в създадената брутна добавена стойност в размер на 26,2%. От 1997 г., обаче, въпреки ясната тенденция на ръст на брутния вътрешен продукт на страната, отрасълът постепенно намалява своя принос в националната икономика, като през последните години участието му в създадената брутна добавена стойност е средно около 6%. Може да се отбележи, че от 2009 г., когато се отчита най-ниския относителен дял за селското стопанство в брутната добавена стойност, до 2012 г. включително, създаваната добавена стойност в сектора расте, макар и с неголеми темпове (табл. 2.1). Успоредно с това се изменя и броят на заетите в отрасъла, като общата тенденция е по посока на намаление на относителния им дял, но намалението е със значително по-бавни темпове в сравнение с изменението в брутната добавена стойност. Въпреки тенденцията на намаляване на броя на заетите в отрасъла, селското стопанство е и ще продължава да бъде един от стълбовете на националната икономика и един от основните отрасли, осигуряващи препитание и социална стабилност на цялото общество.

Табл. 2.1

Селското стопанство в макроикономическата рамка на страната

	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
БВП по текущи цени в млн. евро	13704,3	15249,6	16623,0	17766,8	19875,4	21882,3	25238,2	28898,6	34118,1	33876,3	34295,4
Дял в добавената стойност на Селско стопанство, гори, лов и риболов, %	13,6	13,1	11,8	11,2	10,7	9,1	7,7	6,0	6,9	4,8	5,3
Дял на селското стопанство в заетостта, %	24,4	24,1	23,9	23,1	22,3	21,4	20,4	19,6	19,4	19,8	20,3

По данни на КНСБ

Формирането на съвременните производствени структури в селското стопанство е процес, който започва с ликвидирането на старите кооперативни организационни форми, възстановяването на собствеността върху земята и поставянето на отрасъла на нова, пазарна основа. Новите земеделски стопанства се организират и функционират, стъпвайки на обновената нормативно-правна уредба, в резултат на което в отрасъла се формират пет основни групи стопанства, според юридическия им статут (табл. 2.2).

Табл. 2.2

Разпределение на земеделските стопанства по юридически статут и използвана земеделска площ

Статут	Брой стопанства				Площ, дка			
	2003 г.	2005 г.	2007 г.	2010 г.	2003 г.	2005 г.	2007 г.	2010 г.
Физически лица	648274	515300	476956	350041	8796778,2	9147394,6	10334681,7	12012798,7
Еднолични търговци	2870	2158	1828	2134	3408613,8	3545969,4	4087862,1	5443876,4
Кооперации	1973	1525	1156	941	11693094,7	8908700,4	7263054,5	6435547,4
Търговски дружества	1331	1312	1763	3639	4691970,9	5225591,5	7818844,7	11514507,6

Сдружения и др.	360	234	217	319	454338,7	466245,4	1003006,6	762917,2
Общо	**654808**	**520529**	**481920**	**357074**	**29044796,3**	**27293901,3**	**30507449,6**	**36169647,3**

*Данните включват само стопанства с ИЗП.
Източник: Агростатистика 2003, 2006, 2008, 2012

Най-популярната форма, под която организират селскостопанската си дейност около 98% от земеделските произовители е „физическо лице". Причините за този избор са улеснените процедури, ниската данъчна и осигурителна тежест, лесното счетоводно отчитане и др. Тенденцията на развитие, която се отчита при тази организационна форма, е добре изразена посока на намаление на броя на стопанствата в нея. Предпоставките за това са основно три: от една страна, високата средна възраст на земеделските производители в България обуславя постепенното оттегляне на голяма част от тях от активна производствена дейност; на второ място – със стабилизирането на икономиката, в т.ч. и селскостопанския отрасъл, някои земеделски производители, развиващи дейността си, избират пренасочването към други типове организационни форми, а третата предпоставка, произтича отново от стабилизирането на икономиката, но нейното проявление е в това, че една част от земеделските стопани напускат сектора и пренасочват трудовата си активност към други дейности, появили се като алтернатива в по-стабилната икономическа среда.

Втората по популярност форма в отрасъла е „едноличния търговец", която по данни от последното преброяване е изместена от „търговските дружества". На практика търговските дружества са единствената организационна форма, която отчита ръст в своето развитие по брой през разглеждания период. Тенденцията е обяснима с оглед на стабилизирането на макроикономическата среда и, най-вече, подобряване на доходоносността в отрасъла в следствие на стабилното му субсидиране през последните години.

Една от проблемните организационни форми в отрасъла е тази на земеделските кооперации. Изнесли тежестта на прехода, тези организационни форми показват ясна тенденция на намаление в броя си. Една от причините за това са вътрешно присъщите слабости на организационната форма, а втората причина е разширяване на възможностите пред собствениците на активи за земеделско производство, които предлагат основно арендните стопанства.

Съпоставянето на данните за броя на земеделските стопанства по групи със съответстващите данни за използваната земеделска площ дава основание да бъдат подчертани някои смущаващи характеристики на съвременното български селско стопанство. Както се вижда от таблицата, 98% от стопанствата (физически лица) стопанисват около 33% от ИЗП, докато 1% от стопанствата (търговски дружества) стопансват 32% от земята.

Това позволява да се твърди, че съществуват големи разлики в размера на стопанствата на физическите и юридическите лица.

По данни на отдел „Агростатистика" към МЗХ (Бюлетин №198, 2012), средната ИЗП от физическите лица е 3,4 ха. Само 26211 от стопанствата на физически лица стопансват над 5 ха ИЗП, като те обработват над 80% от общата ИЗП на физическите лица. За сравнение, търговските дружества стопансват средно 316,4 ха, а кооперациите – 683,9 ха, като техния общ брой е в рамките на 1,6% от всички стопнства.

Това дава основание да се заключи, че съвременното българско селско стопанство може да бъде определено като характеризиращо се със силно изразена дуалистична структура, при която съществуват много на брой дребни земеделски стопанства и малко, но крупни производствени единици.

По отношение на избора на производствена специализация на стопанствата, на база на данните от 2010 г., може да се отбележи, че най-многобройни са стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни (малко под 24%), а почти 20% са ориентирали дейността си към отглеждането на смесени култури и животновъдство. В растениевъдното направление най-популярният избор е отглеждането на полски култури – дейност, в която са ангажирани над 63000 стапнства през 2010 г. Логично, това е и групата, в която средния размер на ИЗП е най-голям – 45 ха по данни за 2010 г., спрямо 10,3 ха среден размер на стопанствата за същата година. Относително дребни на този фон са стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци (1,2 ха средна ИЗП), както и отглеждащите лозя и овощни насаждения (средно 2 ха) (фиг. 2.1).

Прави впечатление, че през 2003 г. почти 1/3 от стопанствата са били със смесено-животновъдна специализация, втори по разпространение са били стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, а трети – смесените стопанства, отглеждащи различни култури и животни. Разглеждано в общ план, над половината земеделски стопанства в България през този период са смесени, като културите при тях се отглеждат традиционно върху малки площи. Въпреки това, тези стопанства стопанисват, по оценка на Агростатистика (2005), около 50% от площите на картофите, окоптните култури и трайните насаждения, около 30% от ръжта, овеса и зеленчуците, 25% от царевицата и над 60% от еднокопитните, козите и овцете. Успоредно с това, специализираните в отглеждането на тревопасни животни стопанства, възлизащи на почти 18% от стопанствата в страната, на практика отглеждат под 50% преживните животни, което поставя въпроси относно техния размер и икономическа ефективност. Съотношението между отделните групи стопанства, обаче, бележи значителни промени в периода до 2010 г.

Фиг. 2.1

Относителен дял на земеделските стопанства по производствена специализация

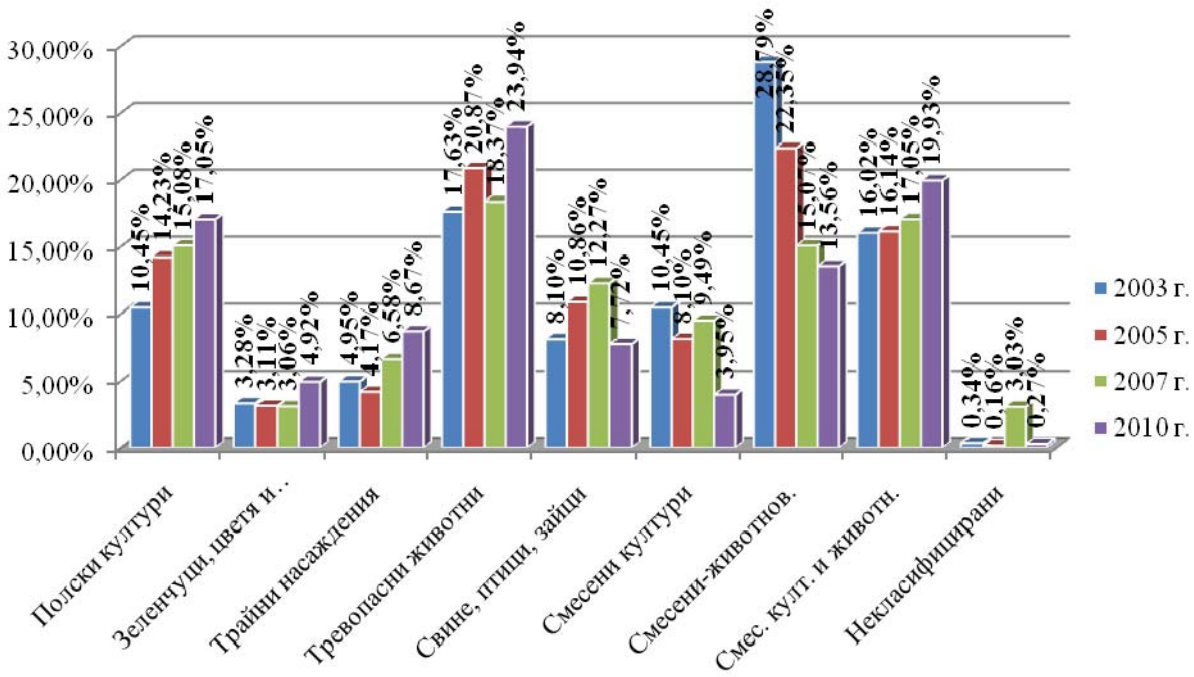

Изготвена по абсолютни данни от Агростатистика 2005, 2006, 2008 и 2012 г.

Разглеждани в динамичен аспект, може да се отчете добре изразена тенденция на увеличаване на относителния дял на тясно специализираните стопанствата, докато стопанствата от смесен тип бележат спад в относителния си дял. Изключение от посочената тенденция правят стопанствата, занимаващи се със смесени култури и животновъдство, чиито относителен дял расте, макар и с не големи темпове, както и стопанствата, специализирани в отглеждането на свине, птици и зайци, чиито брой варира около едни и същи средни стойности през периода.

Класифицирането на земеделските стопанства в съвременна България на база икономическият им размер е натоварено с някои затруднения, произтичащи от промяната в методологията за оценка на размера на стопанствата.

През 2003 г. и 2007 г. калкулациите, групировките и анализите се правят на база на показателя „икономически размер на стопанството”, докато в преброяването от 2010 г. използваният показател е т.нар. „стандартен производствен обем”.

Съпоставяйки методиката на изследванията през различните години се вижда, че и двата показателя са насочени към оценката на потенциала на стопанството, а не на неговите финансови резултати. Целта и при двата показателя е да се осигури възможност за съпоставяне на стопанства с

различна специализация, където физическият размер не носи достатъчно информация. Различни са, обаче, подходите, които се използват за калкулирането на двата показателя.

Показателят „икономически размер на стопанството" се определя като общата стандартна разлика на стопанството се раздели на 1200 евро. Полученият коефициент се нарича икономическа единица, като една икономическа единица е равна на 1200 евро, а стопанствата се групират според броя на икономическите единици в десет класа. Стандарнтата разлика на стопанството се определя по култури групи животни, като от стойността на продукцията се извадят част от преките разходи.

Показателят „стандартен производствен обем", от своя страна, се определя като сума от стандатните производствени обеми за всеки продукт, произвеждан в стопанствата, като последните се групират в XIV класа. Стандартният производствен обем отразява средната парична стойност на селскостопанската продукция при цена на производител в евро.

Данните за земеделските стопанства в България в периода 2003 – 2007 г. по отношение на икономическия размер потвърждават посочената по-горе дуалистична структура на българското земеделие (фиг. 2.2). През 2003 г. над 92% от земеделските стопанства са с размер до 2 икономически единици, а общо над 97% от стопанствата са с размер до 4 икономически единици (ИЕ). Тези земеделски стопанства (до 4 ИЕ) създават малко под 45% от общата стандартна разлика на страната. Преобладаващата част от тези стопанства са със смесена специализация, а около 18 % са специализирани в отглеждането на преживни животни (Агростатистика 2005).

В противовес на това, малко над 0,8% от стопанствата, чиито размер е над 16 ИЕ, създават същата по размер стандартна разлика (44,86%). В абсолютни данни, броят на тези стопанства е 5522, като 2/3 от тях са стопанства, специализирани в отглеждането на полски култури. Делът на специализираните стопанства, отглеждащи преживни животни, в тази група е под 2%.

Фиг. 2.2

Относителен дял на земеделските стопанства по икономически размер, определен на база икономическа единица

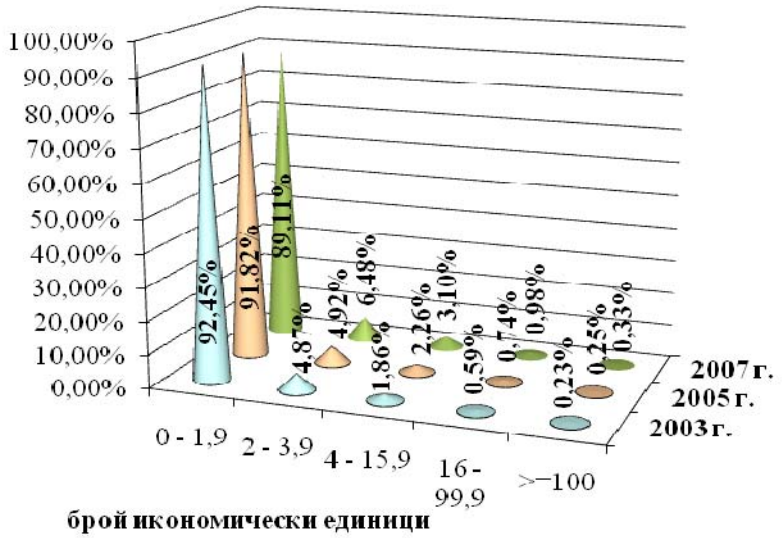

Изготвена по абсолютни данни от Агростатистика 2005, 2006 и 2008 г.

Съпоставяйки представените данни с данните от 2005 и 2007 г., има основание да се твърди, че се наблюдават положителни тенденции в развитието на българските земеделски стопанства, от гледна точка на техния икономически размер. Постепенно намаляват стопанствата в групата до 2 ИЕ и през 2007 г. те вече са с над 3% по-малко спрямо 2003 г., като се увеличава относителния дял на стопанствата във всички групи с по-голям икономически размер. Това може да се интерпретира като сигнал за повишаване на професионалната и пазарната ориентация на предприемачите в отрасъла.

Най-голямо е изменението в групата с размер от 2 до 4 ИЕ, чийто относителен размер нараства с над 1,5% през 2007 г. при база 2003 г.. С около 0,5% се увеличава и относителния дял на стопаствата с размер над 16 ИЕ. По отношение на приноса на отделните стопанства в създаваната обща стандартна разлика в отрасъла, може да се отбележи, че по данни на МЗХ (Аграрен доклад 2009) най-голям е делът на стандартната разлика на стопанствата, специализирани в производството на полски култури – 476 475 хил. евро (60% от общата стандартна разлика), трайни насаждения – 91 924,7 хил. евро (11,6% от общата стандартна разлика) и свине, птици и зайци – 77 321,5 хил. евро (9,8% от общата стандартна разлика).

При преброяването на земеделските стопанства през 2010 г. икономическият размер на стопанствата се оценява на базата на показателя “стандартен производствен обем”, измерен в евро. Промяната в използвания за оценката показател не позволява директна съпоставка с данните от

предходните периоди, поради което не може да се направят изводи дали положението с дуалистичната структура на земеделските производствени единици в отрасъла се е подобрило или влошило. Фактите показват, че е запазен острият дисбаланс между броя на стопанствата и създавания от тях принос в националната икономика, тъй като почти 69% от стопанствата създават по-малко от 10% от стандартния производствен обем в отрасъла, докато под 1% от стопанствата генерират над 54% от обема (фиг. 2.3).

Средният размер на стопанствата през разглеждания период е 6640 евро, като се има предвид, че средният размер на стопанствата от групата до 2000 евро е под 900 евро. Това са стопанства, преобладаващата част от които са смесени, около ¼ са специализирани в отглеждането на тревопасни животни, а 16% отглеждат полски култури.

Фиг. 2.3

Относителен дял на земеделските стопанства по икономически размер и стандартен производствен обем през 2010 г.

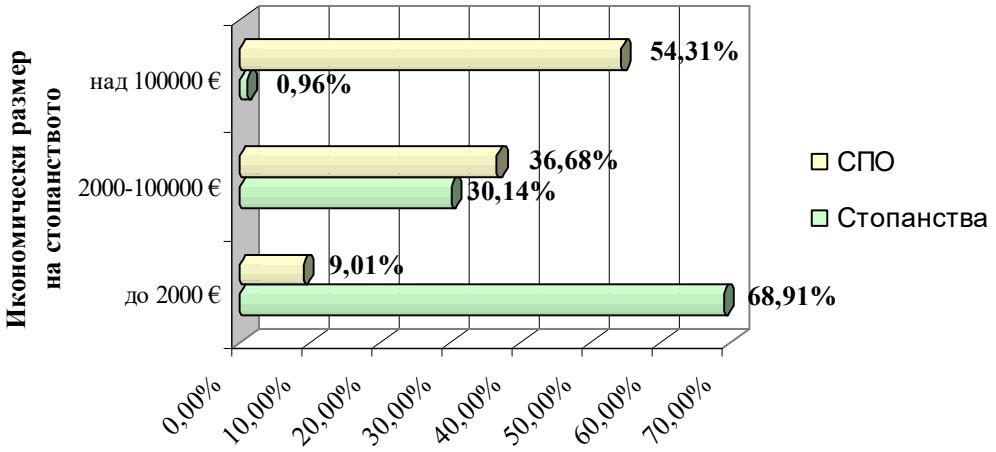

Изготвена по абсолютни данни от Агростатистика 2012а

Почти същия е относителният дял на стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури и в сегмента от 2000 до 100000 евро, но тук средния размер на ИЗП е 9,1 ха, спрямо 0,65 ха за предходната група. В тази група намалява процента на смесените стопанства до около 33% и се увеличава относителния дял на специализираните в отглеждането на тревопасни животни стопанства, също до около 33%.

Стопанствата с размер над 100000 евро стандартен производствен обем са под 1%, но осигуряват над половината от общия СПО на страната. Средната ИЗП в тази група е над 680 ха, като основната част от стопанствата са специализирани в отглеждането на полски култури, а 11% са отглеждащите свине и птици.

Следва да се отбележи още, че стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури са с най-големия икономически размер за страната. Техният среден размер е 18,3 хил. евро, което е около 3 пъти над средния размер за България. Два пъти над средния за страната размер е икономическият размер на стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, а около 9500 евро е икономическият размер на стопанствата, отглеждащи зеленчуци и гъби. Под средния за страната размер показват стойности стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни и трайни насаждения, както и смесените стопанства.

2. Характеристика на трудовите ресурси в стопанствата

Един от ключовите структурни показатели и основен параметър, характеризиращ земеделските стопанствата е работната сила. Отрасъл „Селско стопанство" традиционно поддържа трудовата ангажираност на около 20% от заетите в страната, макар че през последните 15 години този дял постепенно намалява. По данни от преброяването през 2003 г. селското стопанство е източник на доходи за повече от 1,3 млн. души, като те влагат труд, надвишаващ 794 хиляди годишни работни единици (ГРЕ). Макар, че през периода 2003 г. – 2007 г. относителния дял на заетите в отрасъла е около 20% от заетите в националната икономика, разглеждани на база абсолютни стойности, данните показват намаление в броя на заетите в сектора с около 18% средно годишно, изчислено на верижна база, като през 2010 г. заетите в отрасъла вече възлизат на малко над 738 хиляди души. Успоредно с това се отчита и намаление в в броя на вложените годишни работни единици по години, като изчислено на верижна база средногодишното намаление е с около 21% и вложените ГРЕ намаляват от над 794 хиляди през 2003 г. до 389107 ГРЕ през 2010 г. (фиг. 2.4).

Разглеждани от позициите на юридическия статут на стопанствата, може да се отбележи, че най-големия дял заети се падат на стопанствата на физически лица – над 92%, а с най-нисък относителен дял са сдруженията – малко под 0,4% по данни за 2010 г. Данните за периода 2003 г. - 2010 г. показват, че заетите в стопанствата на физически лица имат тенденции на намаление като от 95,52% постепенно намаляват до 92,61%. Макар и с по-бавни темпове намалява и относителния дял на работната сила, ангажирана в земеделските кооперации – от 1,985 през 2003 г. до 1,53% през 2007 г. и 1,68% през 2010 г. При останалите организационни форми относителният дял на влагащиге труд в селското стопанство расте, като ръстът е най-висок при търговските дружества – с около 3,6% през 2010 г. при база 2003 г.

Фиг. 2.4

Лица, влагащи труд в селското стопанство и вложен труд в годишни работни единици (без сезонните работници)

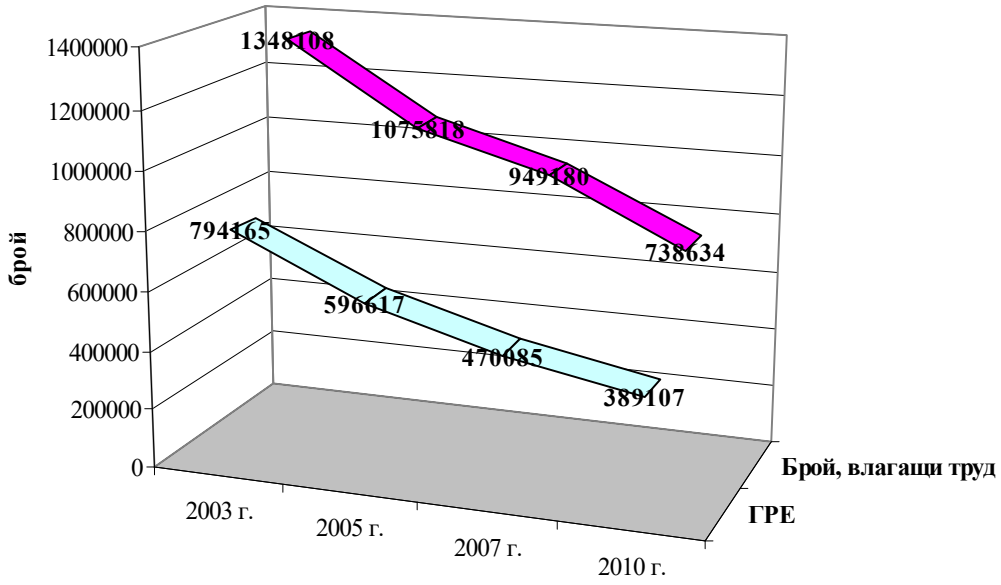

Изготвена по абсолютни данни от Агростатистика 2005, 2006, 2008 и 2012 г.

Анализите показват, че над 55% от всички заети са мъже, а над 90% от лицата, работещи в селското стопанство са самите земеделски стопани и членовете на техните семейства. Най-често в стопанството, освен собственика влага труд съпругата/съпругът, като ангажираността в над 80% от случаите е на непълен работен ден. Несемейните работници, ангажирани в селското стопанство са малко над 57 000 души, от които 71% работят на пълен работен ден.

По отношение на възрастовия профил прави впечатление, че над 54% от лицата, влагащи труд в селското стопанство са на възраст над 55 години, като тази група е формирана основно от стопаните и семейните работници. За разлика от тях, над 60% от несемейните работници са във възрастовите групи от 35 до 54 години.

Както при постоянно заетите, така и при сезонните работници през периода 2003 г. – 2010 г. се отчита тенденция на намаление. През 2003 г. сезонните работници са отработили в отрасъла 5,8 млн. човекодни, които отговарят на 25,1 хиляди ГРЕ, докато през 2010 г. тези параметри са съответно 4,0 млн. човекодни, отговарящи на 17,4 хиляди ГРЕ.

Обобщавайки констатациите относно структурните особености на съвременното българско селско стопанство, може да се отбележи, че

базирано на средни аритметични данни българско земеделско стопанство има следните характеристики:

1. Юридическият му статут е стопанство на физическо лице;
2. Стопанисва 10,13 ха земя, от която 77% е заета със зърнени и маслодайни култури, 13% с постоянно затревени и фуражни култури, 3% са угари, а останалите 7% са заети с трайни насаждения, зеленчуци и други култури, като 0,24 ха от земята се напояват;
3. В стопанството се отглеждат 1,5 говеда, 0,03 бивола, 0,3 еднокопитни, 3,82 овце, 1,81 свине, 41,9 бр. птици;
4. Икономическият му размер е 6640 евро;
5. Влагащите труд в стопанството са двама, като те отработват 1,05 ГРЕ, а сезонната заетост възлиза на 10,8 човекодни годишно.

Още веднъж, обаче, трябва да се отбележи, че тези средни данни не дават ясна представа за спецификата на структурите в българското селско стопанство, тъй като съществуват големи разлики, особено при съпоставяне на стопанствата на физическите и юридическите лица, в размерите на стопанствата, тяхната осигуреност с производствени фактори, икономическия им размер и степента им на пазарна ориентация, а от там и приноса в брутната добавена стойност в икономиката.

По реалистична представа се добива при използване на двуполюсния модел, от едната страна на който стоят много на брой, дребни и нискоспециализирани земеделски стопанства, а от другата – едри, високоспециализирани, добре осигурени с производствени фактори, пазарно ориентирани стопанства, които произвеждат основната част от селскостопанската продукция в страната.

Глава III. Икономическата реализация на фактора „труд” в селското стопанство на България

1. Икономическата реализация на фактора „труд” в съвременното българско селско стопанство

Както беше отбелязно по-горе, лицата, влагащи труд в селското стопанство обхващат около 20% от заетите в националната икономика средногодишно, но в абсолютни данни техният брой постепенно намалява от 1348108 лица през 2003 г. до 738634 лица през 2010 г. Успоредно с това се променя и броя на отработените годишни работни единици – от 794165 броя през 2003 г. до 389107 броя през 2010 г. 96% от лицата, влагащи труд в селското стопанство през 2003 г. и 92% от лицата, влагащи труд в селското стопанство през 2010 г. са самите стопани и членовете на техните семейства, а само около 4% за 2003 г. и 8% за 2010 г. (съответно 59500 и 57168 лица) са несемейни работници.

Това съотношение поставя въпроса за начина, по който се реализира икономически труда в селското стопаство, като спецификата на данните дава основание да се твърди, че за преобладаващата част от заетите в отрасъла определяща роля играе реализирания в стопанството доход, а не равнището на заплащане в отрасъла.

Функциониращата система за земеделска счетоводна информация (СЗСИ) позволява извършването на подробен анализ на формирането на нетния доход в земеделските стопанства и елементите, които активно влияят върху неговото равнище. Следва да се посочи, че методиката, по която се събират данните в СЗСИ, осигурява представителна информация, но за пазарно-ориентираните земеделски стопанства с икономически размер над 2000 евро, което поставя някои стопанства извън обхвата на изследването и, съответно, ограничава приложението на направените изводи и заключения върху тях. Макар, че СЗСИ функционира от 2001 г., представеният анализ обхваща времевия период 2008-2012 г., т.е. след приемането на страната в Европейския съюз – период, в който субсидирането на земеделието започва да играе ключова роля в равнището на доходност в отрасъла.

През разглеждания период (2008 г. – 2012 г.) нетният доход на едно стопанство средно за страната постепенно нараства от 13203 лв. за 2008 г. до 16127 лв. през 2012 г., като средногодишният прираст е в размер на 5,13%, калкулиран при верижна база (фиг. 3.1).

Фиг. 3.1

Средни резултати на българските земеделски стопанства за периода 2008 г. – 2012 г. в лева

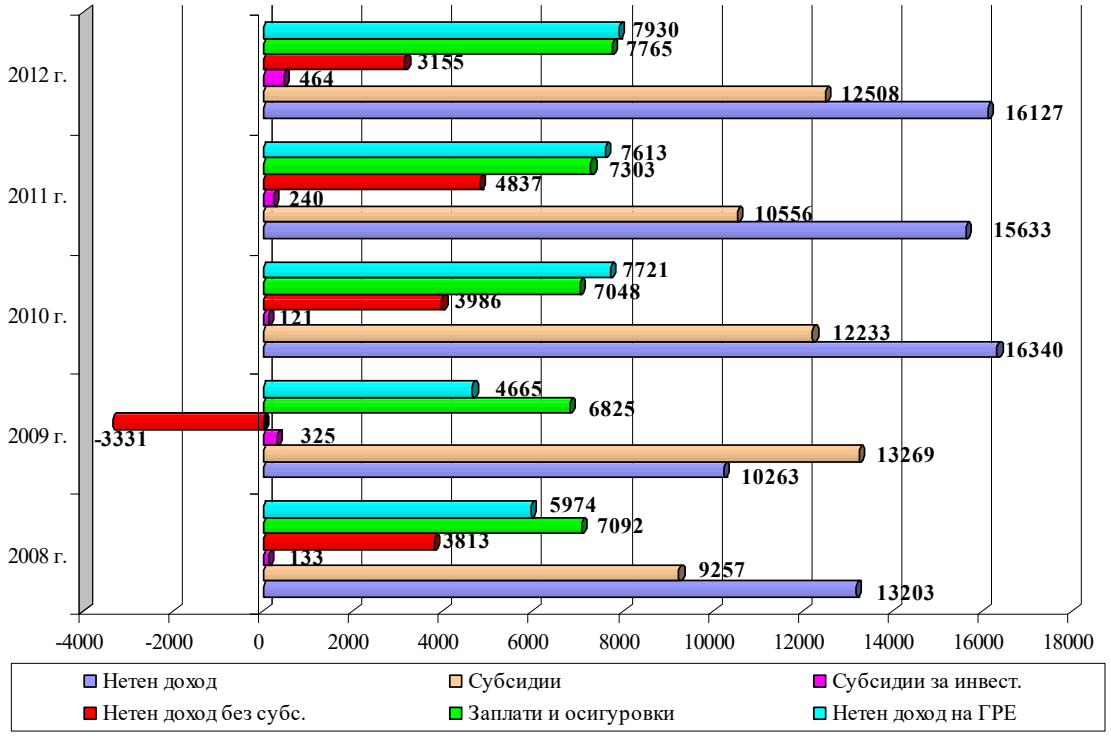

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Отчетената тенденция на нарастване на нетните доходи, обаче, не може еднозначно да бъде третирана като сигнал за подобряване на продуктивността и резултатността в отрасъла, тъй като в разглежданият показател са включени значителните субсидии, които земеделските стопанства получават по линия на реализирането на европейската и национална аграрни политики. Проследявайки данните за периода, прави впечатление, че размерът на субсидиите също нараства от 9257 лв. средно на стопанство през 2008 г. до 12508 лв. за 2012 г., като субсидиите формират почти 84% от доходите през разглеждания период, а през 2009 г. техният дял е над 129%. Средният темп на прираст за този показател възлиза на 7,82% за периода и превишава отчетения прираст на нетния доход. По-високите стойности на прираста на субсидиите спрямо прираста на нетния доход предполагат, че отчетената положителна тенденция при доходите се дължи на притока на външни средства в отрасъла (субсидирането), а не на производствено-икономическата резултатност, постигната в стопанствата.

Потвърждение на това допускане се получава, когато се разгледат данните за реализирания нетен доход, от който са приспаднати субсидиите. Калкулациите показват, че изменението на нетния доход без субсидии е по посока на намаление с малко над 4,5% средногодишно при верижна база, като средната аритметична стойност на разглеждания показател възлиза на

2492 лв. Следва да се обърне внимание на факта, че 2009 г. е изключително неблагоприятна от гледна точка на резултатите от дейността. През тази година се наслагват неблагоприятни климатични условия с негативното въздействие на световната икономическа криза, в следствие на което нетният доход без субсидии намалява спрямо предходната година с над 187%, което силно деформира получаваните средни величини. Абстрахирането от посочената екстремна година позволява да се заключи, че нетният доход без субсидии през разглеждания период запазва едно и също равнище, като средната му величина е около 3947 лв. средно на стопанство за една година (при изключена 2009 г.).

Въз основа на представената информация може да се обобщи, че нетният доход без субсидиите в стопанствата възлиза средно на 2492 лв. (3947 лв. при изключване на 2009 г.), а с включени субсидии – 14313 лв. (15326 лв. при изключване на 2009 г.). Данните ясно показват, че получаваните субсидии не просто подкрепят доходите в отрасъла, а са ключов елемент при тяхното формиране.

Тук следва да се обърне особено внимание на факта, че нетният доход е сложна резултативна величина, която отразява икономическата възвръщаемост на всички фактори, вложени от предприемача (собственика на стопанството) в дейността. В този смисъл, горепосочените 14313 лв. носят в себе си икономическата реализация не само за вложения труд, но също така възвръщаемостта за собствената земя и капитали, ангажирани в дейността на стопанството. Осреднените данни за вложените собствени дълготрайни активи в дейността на земеделските стопанства през разглеждания период показват, че те са на стойност 69619 лв. средно на едно стопанството. Прилагайки един нормален процент на възвръщаемост на инвестициите в размер на 10% към вложените средства, следва 6962 лв. от нетния доход да бъдат пристаднати под формата на средства за икономическа реализация на факторите „земя” и „капитал” в стопанството. При този подход, икономическата възвръщаемост на фактора „труд” средно на едно стопанство в периода 2008 г. – 2012 г. при отчитане на получените субсидии възлиза на 7351 лв., което е малко над 51% от формирания в стопанствата нетен доход (фиг. 3.2).

Статистическите данни през разглеждания период показват, че неплатената работна ръка в стопанствата възлиза средно на 1,1 ГРЕ. Представените по-горе съждения относно спецификата на трудовото участие и икономическата реализация на фактора „труд” в селското стопанства дават основание да се приеме, че констатираната възвръщаемост на труда в размер на 7351 лв. изразява финансовите аспекти на реализацията на тези 1,1 ГРЕ труд. Калкулирайки данните за 1 ГРЕ се получава икономическа реализация на фактора „труд” в съвременните български селски стопанства в размер на 6683 лв. Съпоставянето на този показател с данните за средната работна заплата в отрасъла, която е в размер на 5854 лв. за периода 2008-2012 г. по

данни на НСИ, показва, че икономическата реализация на фактора „труд” в земеделските стопанства е с 14% по-висока от възнаграждението, което се получава под формата на работна заплата в отрасъла.

Фиг. 3.2

Нетен доход и икономическа реализация на фактора „труд” средно на едно стопанство в лева по години

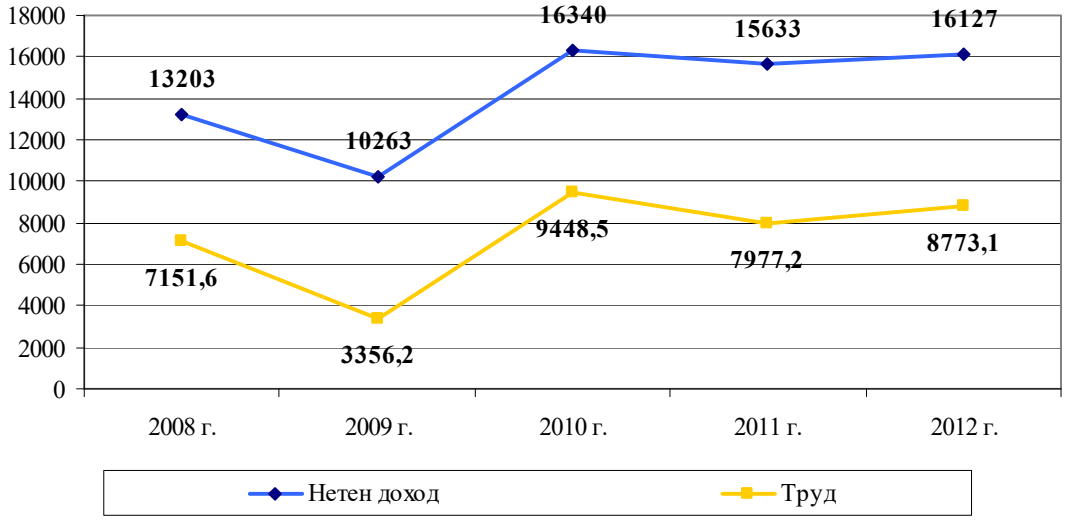

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Анализът на съществуващата информация в СЗСИ показва, че представените средни данни значително варират при прилагане на критериите географски район, икономически размер и специализация на стопанството.

От гледна точка на географското райониране може да се отбележи, че Североизточния район на България е абсолютен лидер по отношение на разглежданите показатели. Реализираният нетен доход в този район превишава средните за страната стойности с около 60%. На второ място по доходност в националната класация се нарежда Северен централен район със превишение на нетния доход над средните за страната стойности с около 34%. На другия полюс стоят Югозападният район, чийто нетен доход е в рамките на 34%, и Южният централен район, при който равнището на нетния доход е около 55% от отчетения среден нетен доход за страната. Тази подредба по райони се запазва и при съпоставяне на данните за нетния доход след приспадане на субсидиите. Следва да се отбележи, че приспадането на субсидиите превръща нетния доход в отрицателна величина за Югозападния район през 2010 г. и 2011 г., докато за същия период нетният доход без субсидиите в Североизточния район е в рамките на 9-10 хиляди лева.

Причините за констатираните съществени различия могат да бъдат намерени в различните природно-климатични условия по райони,

отразяващи се върху производствената специализация и размера на стопанствата.

2. Икономическата реализация на фактора „труд" според производствената специализация на стопанствата

Съгласно с приетата методика за събиране и структуриране на данните в Системата за земеделска счетоводна информация, стопанствата се групират в девет общи типа: полски култури; зеленчуци, цветя и гъби; трайни насаждения; тревопасни животни; свине и птици; смесени растениевъдни; смесени животновъдни; смесени растениевъдно-животновъдни и некласифицирани стопанства. Типът на специализация на стопанството се определя от относителния дял на стандартния производствен обем (СПО) на различните продукти на стопанството в неговия общ СПО по схема за класификация, заложена в Регламент (ЕО) № 1242 от 2008 г. и неговите изменения.

Стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, са най-големите в страната от гледна точка на ИЗП, като техния среден размер възлиза на 259,1 ха. Въпреки високата степен на механизация при тези производства, големите размери на стопанствата обуславят и по-високото равнище на използвана работна ръка в ГРЕ – около 4 единици при средни данни за страната 2,1 единици. Логичен резултат от натрупването на производствени фактори в тези стопанства е генерирането на високи нетни доходи, чиито среден размер е над 59 хиляди лева на стопанство. Разглеждани в динамичен аспект, нетните доходи бележат ясно изразен ръст, като от 22432 лв. през 2008 г. се увеличават до 80148 лв. през 2012 г. (фиг. 3.3).

Фиг. 3.3

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, в лева

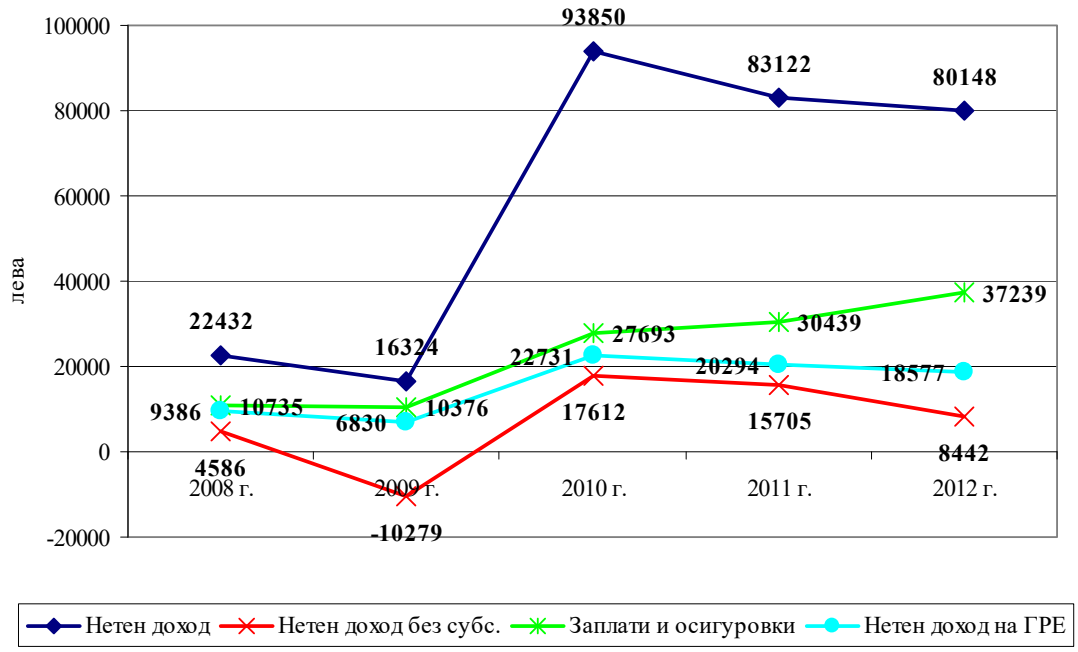

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Съществен принос за констатираното равнище на доходите имат субсидиите, които формират средно 88% от нетния доход и също имат отчетлива тенденция на нарастване през разглеждания период, като от 17672 лв.през 2008 г. се увеличават до 70275 лв. през 2012 г. Най-съществено влияние тук оказват доплащанията на площ, които осигуряват значителни финансови постъпления в тези най-едри по размер стопанства.

Въпреки приноса на субсидиите, данните за нетния доход без субсидиите също показват растеж, макар и на много по-ниски абсолютни равнища – от 4586 лв. през 2008 г. до 8442 лв. през 2012 г. Трябва да се отбележи, че нетният доход през кризисната 2009 г. се запазва в плюсовия диапазон само благодарение на получените субсидии и възлиза на 16324 лв. Приспадането на размера на субсидиите срива размера на нетния доход до -10279 лв. В този смисъл, субсидиите могат да бъдат определени като поддържащи доходите на стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, най-вече в критични от природно-климатична и икономическа гледна точка периоди.

Високата степен на механизация на производството в тези стопанства предопределя и високия размер на вложените в тях производствени фактори, в т.ч. земя, труд и капитал. Размерът на дълготрайните активи от баланса на стопанствата възлиза на 199424 лв. средно на стопанство за една година от

разглеждания период. Икономическата реализация на тези активи предполага отделянето на около 19942 лв. от нетния доход под формата на възвръщаемост за производствените фактори „земя" и „капитал". В следствие на това може да се отбележи, че икономическата реализация на фактора „труд" в стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, възлиза на 39232 лв. средногодишно. Като се вземе превдид, че неплатената работна сила в тези стопанства по среднни данни възлиза на 0,74 ГРЕ, може да се отбележи, че икономическата реализация на труда в стопанствата, отглеждащи полски култури значително превишава средногодишното заплащане на наетите лица – повече от 9 пъти. Въпреки това, обаче, данните показват още, че без субсидиране стопанствата от тази група не са в състояние да осигурят нормална икономическа възвръщаемост на вложените в производството фактори, в т.ч. и труда.

Стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби са със значително по-ограничени размери, както по отношение на ИЗП, така също и по отношение на използвания труд, изразен в ГРЕ, и икономическите резултати от дейността си. Средният размер на тези стопанства е 8,5 ха, а използваният в стопанствата труд се равнява на 1,96 ГРЕ за периода 2008 г. – 2012 г.

Данните за нетния доход, реализиран в тези стопанства, показват средно равнище за периода от 7780 лв. Нетният доход по години, обаче, е силно динамична величина, като най-високата му абсолютна стойност е през 2012 г. в размер на 10314 лв., а най-ниската – 4656 лв. през критичната 2009 г. Въпреки динамиката, общата тенденция на изменение на нетния доход в стопанствата с тази производствена специализация може да бъде определена като положителна (фиг. 3.4).

Субсидиите са съществен елемент от нетния доход на стопанствата в тази група, като формират средно 60% от генерирания нетен доход. Съпоставянето на данните за размера на субсидиите и размера на нетния доход логично показват паралелно изменение, като най-ниските нетни доходи се отчитат именно в годините, в които субсидиите са били с най-малък общ размер – 2009 г. и 2011 г.

Изваждането на размера на субсидиите от обема на нетния доход съществено променя картината на доходност при стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби. Средноаритметичните данни за периода 2008-2012 г. показват равнище на нетния доход без субсидии от 3026 лв., но на практика тази величина е завишена от високите нетни доходи през 2008 г. След нея равнищата са значително по-ниски и осредняването им за периода 2009-2012 г. дава среден размер от 1770 лв. Положителен факт е, че въпреки малкия си абсолютен размер нетният доход без субсидии, реализиран в тези стопанства, запазва положителни стойности през целия разглеждан период, вкл. 2009 г.

Фиг. 3.4

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби, в лева

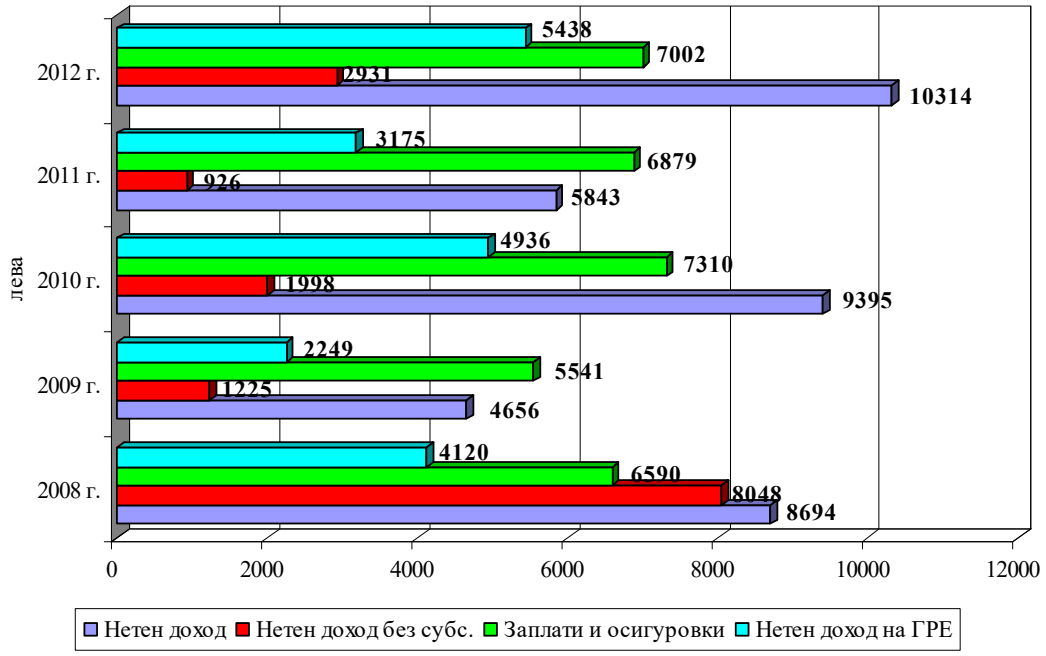

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Извеждането на стойността на възвръщаемост от фактора труд изисква и тук от размера на нетния доход да бъдат приспаднати средствата, възмездяващи влагането на факторите „земя” и „капитал” в производствената дейност на стопанството.

За разлика от стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, тук размерът на вложените в земя и други активи средства е значително по-малък. Средният размер на дълготрайните активи за разглеждания период е 51081 лв. Приетата нормална възвръщаемост от 10% обуславя приспадането на 5108 лв. от нетния доход като средства, предназначени за икономическа реализация на производствените фактори без труда. В резултат на това може да бъде определено, че икономическата реализация на фактора „труд” в стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби, е в размер на 2672 лв. средно за година. По данни на СЗСИ, средният размер на неплатения труд в тези стопанства възлиза на около 1,2 ГРЕ. Съотнасянето на тези данни към стойността на икономическа реализация на труда показва, че 1 ГРЕ неплатен труд в тези стопанства си осигурява годишна възвръщаемост в размер на 2227 лв., което е по-малко от 39% от средната работна заплата на наетите в отрасъла. Като се вземе предвид и относителния дял на субсидиите в размера на нетния доход, може за се заключи, че и при тези стопанства няма условия

за осигуряване на нормална икономическа възвръщаемост от вложените фактори без субсидиране на дейността. Нещо повече, дори и при наличието на субсидии, генерираните доходи, като възвръщаемост на фактора труд са на обезпокоително ниски нива и поставят въпроса не само за възпроизводствените възможности на стопанството, но и за поддържането на приемлив стандарт на живот от домакинствата, ангажирани в развиването на стопанства, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби.

Основните обяснения за продължаващото съществуване на тези стопанства при констатираните нива на доходност в тях могат да се търсят в три направления. Първото се изразява в липсата на алтернативи пред лицата и поддържане на стандарта на живот чрез паралелно развиване на помощни стопанства, отглеждащи култури, които са използвани за прехрана на домакинството и не са ориентирани към пазара. Второто направление предполага поддържане на стандарта на живот в домакинството основно чрез доходи от неселскостопанска дейност на някои от членовете на домакинството, а третата възможна алтернатива е некоректно подаване на информация и функциониране на част от стопанството в т.нар. „сив сектор". И трите посочени направления, обаче, са рискови относно възможностите за устойчиво развитие на тези стопанства и изискват повишено внимание при определяне на приоритетите на националната аграрна политика и подбора на инструментите и механизмите за въздействие върху отрасъла.

Данните за стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения показват, че средния размер на тези стопанства по отношение на ИЗП е малко над 15,7 ха средно за периода 2008 г. – 2012 г., което е под 23% от площта на средното стопанство за същия период. Използваният труд в тези стопанства възлиза на 2,5 ГРЕ, което превишава средното количество труд, използвано в съвременните български селски стопанства с около 25%. Това по-високо количество труд е лесно обяснимо с оглед на естеството на специализация на тези стопанства и ниската степен на механизация на голяма част от производствените процеси. Следва да се отбележи, обаче, че успоредно с това, тези стопанства отчитат най-ниските икономически резултати през разглеждания период.

Анализът на данните за нетния доход в стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения показва, че доходите, реализирани в тези стопанства са силно динамични и варират в много широк диапазон. Средноаритметичният размер на нетния доход за периода възлиза на малко под 1112 лв. годишно, но тази стойност не може да онагледи достатъчно добре тенденциите при нетния доход на стопанствата.

През разглеждания петгодишен период стопанствата, специалзирани в отглеждането на трайни насаждения реализират нетни доходи между -5269 лв. (отрицателен резултат от дейността) и 5380 лв. (положителен резултат от дейността). Периодът започва с равнище на нетния доход от 3733 лв. през 2008 г., а през последната разглеждана година – 2012 г. – размерът му вече е

намалял до 1495 лв. (фиг. 3.5). Макар, че не може еднозначно да бъде определено, като цяло, тенденцията в изменението на нетния доход, създаван в тези стопанства, е по-скоро намаляваща.

Въпреки, че отчетените равнища на нетен доход не могат да бъдат определени като приемливи и стабилни, следва да се отбележи, че върху тях много сериозно влияние оказва размера на субсидиите. Субсидиите надхвърлят неколкократно отчетения нетен доход, като последният формира малко над 12% от получените в стопанствата субсидии, средно за разглеждания период. Казано с други думи, около 88% от получените субсидии при стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, биват разходвани за покриване на текущите разходи на производството.

Фиг. 3.5

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, в лева

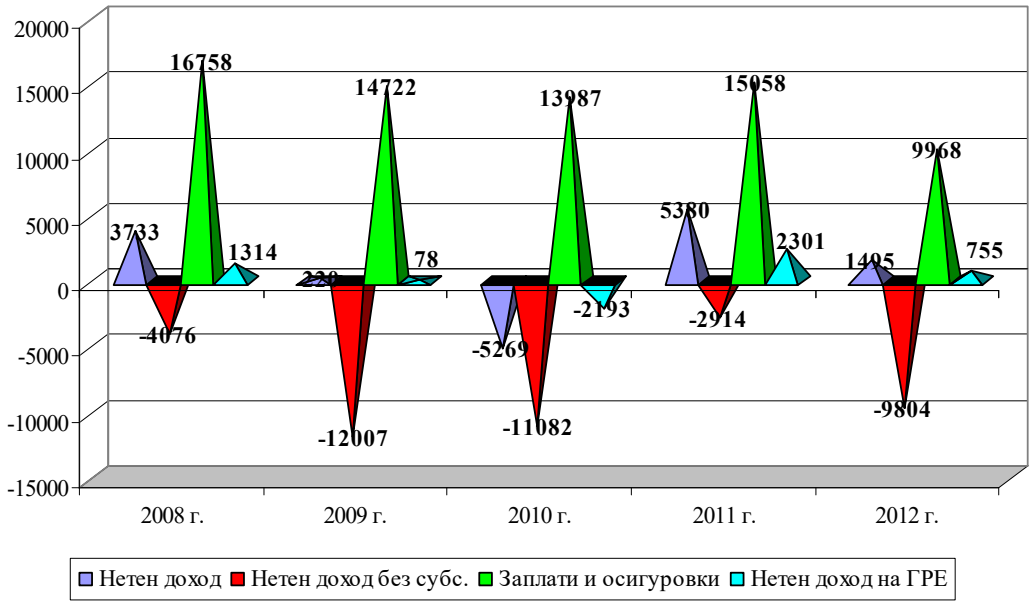

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Данните за формирания нетен доход без субсидии в стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, потвърждават направената констататция, че голяма част от получените субсидии покриват текущитеразходи по производството. През целия разглеждан период стойностите на нетния доход без субсидии остават трайно в отрицателния диапазон, като средният им размер е малко под -8000 лв. Най-добър резултат по този показател е отчетен през 2011 г. със стойност -2914, а най-лошият – през критичната за цялото селско стопанство 2009 г. - -12007 лв.

Данните категорично показват, че стопанствата, отглеждащи трайни насаждения, не са в състояние да поддържат дейността си без субсидиране, а

дори и при получаване на субсидии, равнището на доходност при тях е под всякакви приемливи стойности.

В опит да се установи възвръщаемостта само на фактора „труд" и тук се взема под внимание ресурсната осигуреност на стопанствата. Средно за периода размерът на вложение в земя и капитал средства възлиза на 185800 лв. Този среден размер на дълготрайните активи е малко по-нисък от осигуреността с дълготрайни активи в стопанствата, отглеждащи полски култури, но за разлика от тях, където стойността на активите расте по години, тук тенденцията е обратна – най-високите стойности на дълготрайните активи са отчетени през 2008 г., като постепенно стойността им намалява към 2012 г. Това дава основание да се твърди, че дълготрайните активи в тези стопанства не се възпроизвеждат, а постоянно се обезценяват в резултат на амортизационните процеси. Естествено възниква въпросът как ще продължат да функционират тези стопанства без да обновяват ресурсната си осигуреност, като се вземе предвид, че чисто финансово тези стопанства не са в състояние да осигурят възпроизводството на активите си. Допълнителен негативен елемент внася и фактът, че основния източник на намаляващата стойност на активите е обезценяването на стойността на трайните насаждения – основния производствен фактор за стопанствата от тази група.

Фокусирайки се върху икономическата възвръщаемост на фактора „труд", може да се отбележи, че от генерираните в стопанствата приходи около 18580 лв. следва да бъдат отделени като възвръщаемост за инвестираните средства в земя и други активи. При отчетеното равнище на нетен доход средногодишно в размер на 1112 лв., следва да се отбележи, че тези стопанства създават някакъв условен положителен паричен остатък от дейността, който, обаче, не е достатъчен за обезпечаване на икономическата реализация дори на един от използваните производствени фактори. Нещо повече, неприемливите финансово-икономически резултати поставят въпроса не само за доходността и оцеляването на лицата, представящи неплатената работна ръка в тези стопанства и отрабоващи общо около 3500 ГРЕ, но и за стабилността на заетостта на платената работна ръка в тези стопанства, чиито труд за една година се равнява на повече от 5100 ГРЕ. Лошите резултати на стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, създават сериозен риск представителите и на двете групи – платена и неплатена работна ръка – в близко бъдеще да бъдат прехвърлени в сектора на безработните лица, поради физическа невъзможност на тези стопанства да оцелеят, с всички произтичащи от това отрицателни последици песонално за засегнатите лица и за цялото общество.

Избягването на този негативен сценарий предполага сериозна, целенасочена и последователна държавна политика за стабилизиране на тези производства в селското стопанство на съвременна България. Политика, която трябва да подсигури производителност в отрасъла, доходност в тези

стопанства и стабилност в заетостта и заплащането на труда на заетите лица в стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения.

За разлика от силно обезпокоителното състояние на стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, при стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, могат да бъдат отчетени някои положителни тенденции, като на първо място следва да се отбележи, че през целия разглеждан период всички анализирани показатели имат добре изразени положителни стойности (фиг. 3.6).

Данните за нетния доход, генериран в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, показват ясно изразена тенденция на нарастване на дохода по години. Най-ниската отчетена стойност на този показател е 6499 лв. през неблагоприятната за всички производства 2009 г., след което нетният доход непрекъснато расте и достига 10175 лв. през последната в периода 2012 г., като средният му размер за целия период е над 8600 лв. И тук, както в целия отрасъл, съществено влияние върху размера на доходите оказват получените субсидии.

Фиг. 3.6

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, в лева

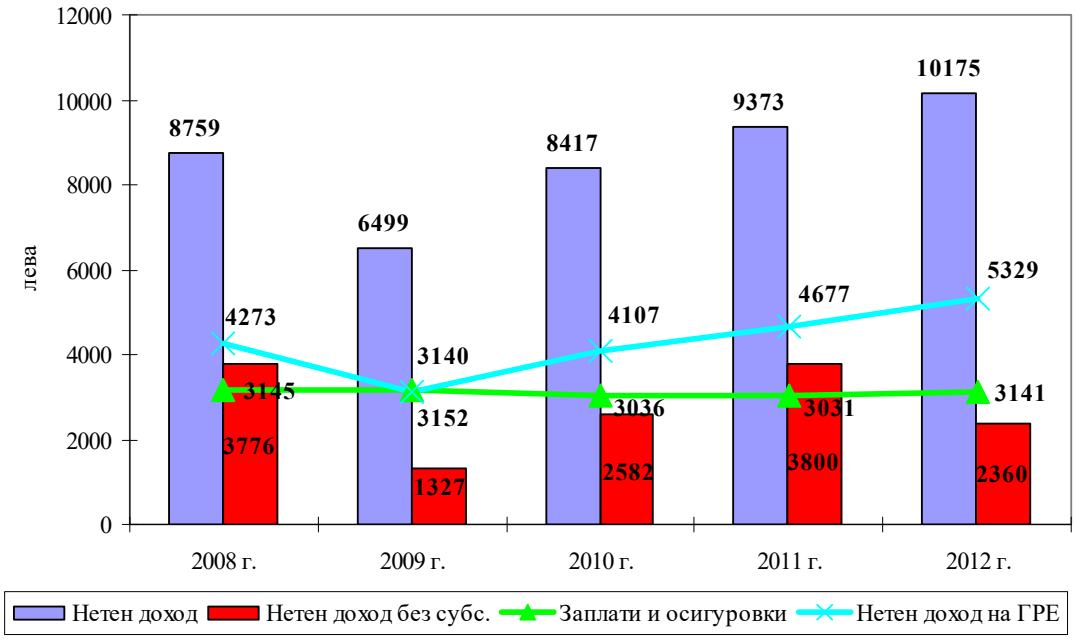

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Субсидиите, получени от стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни през разглеждания период, възлизат на 5876 лв. средногодишно, като те формират около 68% от генерирания в стопанствата нетен доход. Следва да се отбележи, обаче, че размерът на субсидиите, получавани от стопанствата, специализирани в отглеждането на

тревопасни животни, е значително по-нисък от субсидиите, получавани от стопанствата с растениевъдна специализация. Единствено специализираните в производството на зеленчуци, цветя и гъби стопанства имат по-нисък средногодишен размер на получените субсидии (с около 1100 лв.), като стопанствата, отглеждащи полски култури, са получили средногодишно субсидии, превишаващи тези за стопанствата, отглеждащи тревопасни животни, почти 9 пъти. Това недвусмислено показва, че политиката на подпомагане на доходите на земеделските производители е ориентирана към чувствително по-силна подкрепа за стопанствата в растениевъдното направление.

Анализът на данните за нетния доход, от който е приспаднат размера на субсидиите, в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, показва, че въпреки високия относителен дял на субсидиите, доходите на стопанствата са с положителен знак. Техният размер, обаче, е чувствително по-нисък, като средногодишният доход без субсидии в тези стопанства възлиза на 2769 лв. Най-нисък среден доход без субсидии е регистриран през критичната 2009 г. – 1327 лв. годишно на едно стопанство, а най-висок е бил доходът през 2011 г., достигайки 3800 лв. За разлика от нетния доход със субсидии, тук анализът в динамичен аспект не дава основание за извеждане на тенденция към нарастване на дохода. Данните свидетелстват за вариране по години, но около едни и същи средни стойности, т.е. може да се заключи, че нетният доход без субсидии в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, остава без промяна в периода 2008 – 2012 г., а тенденцията на нарастване на нетния доход със отчитане на субсидиите е пряк резултат от добре изразената тенденция на увеличаване на размера на получаваните субсидии по години.

Характерно за тези стопанства е, че отчетените резултати са постигнати с ресурсна осигуреност, която наподобява тази при стопанствата, отглеждащи трайни насаждения, но използването на ресурсите и постигнатите резултати се различават съществено. ИЗП в стопанствата, отглеждащи тревопасни животни, е около 12,1 ха, като използваната работна ръка е с еквивалент на пълна заетост средно 2 ГРЕ, като неплатената работна ръка осигурява около 1,4 ГРЕ от тях. Дейността на стопанствата е осигурена чрез използването на дълготрайни активи със средногодишен размер от 38912 лв. Аналогично на тенденциите, отчетени при стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, и тук се отчита тенденция на намаление на стойността на дълготрайните активи, което подсказва проблеми при поддържането и възстановяването на осигуреността с дълготрайни материални активи, и е предпоставка за бъдеща нестабилност в отрасъла.

Въз основа на посоченото по-горе, може да се допусне, че нормалната икономическа възвръщаемост на факторите „земя” и „капитал” изисква

отделянето на поне 3891 лв. от генерирания в стопанствата нетен доход. Приспадането на тази сума от средния размер на нетните доходи означава, че остатъкът, характеризиращ икономическата реализация на фактора „труд" в тези стопанства, възлиза на 4753 лв. В следствие на факта, че стопанствата се влага около 1,4 ГРЕ неплатен труд, може да се заключи, че икономическата възвръщаемост на 1 ГРЕ вложен в стопанството труд е 3395 лв. Съпоставянето на тази стойност към средната заплата в отрасъла за периода 2008-2012 г., чийто размер е 5854 лв., показва, че икономическата възвръщаемост на фактора „труд" в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни, е в размер на около 58% от средногодишната заплата на наетите в отрасъл „Селско стопанство" лица. Приспадането на размера на субсидиите поставя реализацията на фактора в диапазона на отрицателните стойности, което дава основание да се отбележи, както и при стопанствата от по-горе разгледаните групи, че субсидиите играят ключова роля за поддържане на стандарта на живот на земеделските стопани, ангажирани в отглеждането на тревопасни животни, и позволяват запазването на техния бизнес. За разлика от стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, стопанствата, отглеждащи тревопасни животни, запазват положителните резултати от дейността си и без субсидиране, макар и на незадоволително ниво.

Втората група стопанства от животновъдния подотрасъл обхваща стопанствата, отглеждащи свине и птици. Данните, характеризиращи тези стопанства, показват, че това са стопанства, в които ИЗП е 3,15 ха, използваната работна ръка е с еквивалент на пълна заетост от 1,6 ГРЕ, от които около 1 ГРЕ е осигурена от неплатена работна ръка. Това са най-малките по използвана земеделска площ стопанства от всички разгледани групи по производствена специализация, като осигуреността им с работна ръка е около средната за страната, а неплатената работна ръка е малко под средните стойности за страната. Въпреки малките си размери, от гледна точка на ИЗП, стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, са едни от най-стабилно функциониращите стопанства в България.

Данните за нетния доход, създаван в стопанствата, варират значително по години. Най-ниската стойност на нетния доход е отчетена през 2008 г. – 3606 лв., а най-добра, от позициите на нетния доход, се оказва критичната за всички останали групи стопанства 2009 г., през която размерът на нетния доход достига 11041 лв. През следващите три години реализираните доходи са сравнително стабилни, като гравитират около средния нетен доход за разглеждания период – 7896 лв. Въпреки колебанията по години, общата тенденция на изменение на нетния доход в тези стопанства е по-скоро по посока на нарастване (фиг. 3.7).

Следва да се отбележи, че макар и да са важни, субсидиите, получавани от земеделските стопани, специализирани в отглеждането на свине и птици, са най-малки по размер в сравнение с всички останали групи

стопанства – около 2674 лв. средногодишно на едно стопанство. С този размер субсидиите формират около 34% от нетния доход, което на фона на 68% субсидиране при стопанствата, отглеждащи тревопасни животни, или 88% субсидиране на стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, ясно показва ниския размер на подкрепа за тази група.

Фиг. 3.7

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, в лева

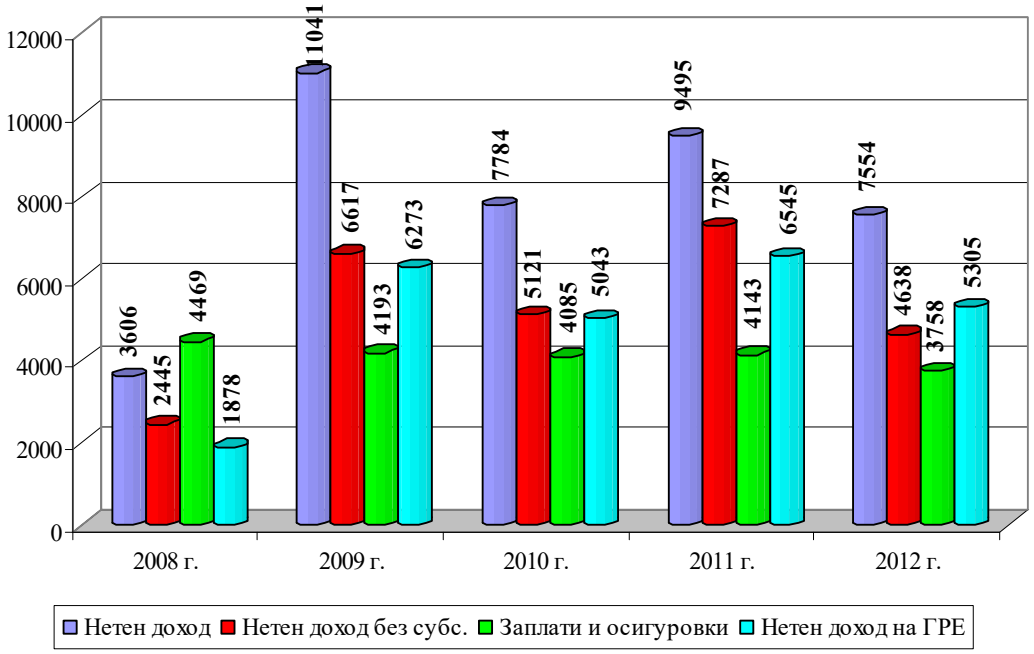

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Самите субсидии са сравнително постоянни по размер през годините на разглеждания период и са около и дори малко под средната стойност, като по-екстремни отклонения се наблюдават през 2008 г., когато размерът на субсидиите е бил около 1161 лв., и през 2009 г., когато техният размер е достигнал 4424 лв. Този факт повдига въпроса до колко отчетения изключително висок доход през 2009 г. е резултат от повишеното субсидиране и в каква степен е пряк резултат от стопанската дейност.

Анализирането на данните за нетния доход, от който са приспаднати субсидиите, показва че като цяло динамиката на нетния доход без субсидии следва тази на нетния доход, разгледан по-горе. Отклонение от вече констатираното се отчита именно през 2009 г., когато при вземане под внимание на субсидиите, нетният доход има най-високи стойности, но приспадането на субсидиите вече понижава равнището му под това на нетния доход без субсидии, реализиран през 2011 г.

Средният размер на реализирания нетен доход без субсидии от стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, през

разглеждания период възлиза на около 5222 лв. Съпоставено с реализираните нетни доходи без субсидии в стопанствата, разпределени в останалите групи на база производствената им специализация, прави впечатление, че единствено стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, реализират по-висок нетен доход без субсидии, чиято средна стойност за периода 2008-2012 г. е 7213 лв. Следва да се отбележи, обаче, че реализирането на този по-висок нетен доход без субсидии от стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, е резултат от ангажирането на значително повече активи в дейността на стопанствата. За сравнение, средногодишната стойност на дълготрайните материални активи на стопанствата, отглеждащи полски култури, през разглеждания период е в размер на 199425 лв., докато за същия период осигуреността с дълготрайни материални активи на стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, възлиза на 41950 лв.

С оглед на установяването на икономическата възвръщаемост на фактора „труд" в стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, и въз основа на посочения среден размер на активите и приетото равнище на възвръщаемост, от размера на реализирания средногодишен нетен доход следва да бъдат приспаднати 4195 лв. Както беше посочено по-горе, нетният доход в тези стопанства възлиза на 7896 лв., което означава, че като възвръщаемост на фактора „труд" в стопанствата могат да бъдат отделени 3701 лв. Тъй като по средни данни неплатеният труд в стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, е с еквивалент на пълна заетост 1 ГРЕ, то може да се обобщи, че възвръщаемостта от фактора „труд" в тези стопанства е в размер на около 63% от средната стойност на заплащането на наетата работна ръка в селското стопанство за периода 2008-2012 г. Това означава, че въпреки положителните стойности на основните икономически показатели, вложеният неплатен труд в стопанствата генерира доходи, които са по-ниски от средните доходи, получавани от наетите лица в отрасъла.

Във връзка с по-доброто онагледяване на възможностите на стопанствата да генерират доходи за своите стопани, се съпоставят постигнатите равнища по отделните показатели между стопанствата, групирани по производствена специализация.

Представянето на кривите на нетните доходи на стопанствата, специализирани съответно в отглеждането на полски култури; зеленчуци, цветя и гъби; трайни насаждения; тревопасни животни и свине и птици, на една координатна система показва добре тенденциите по отношение на възможностите на стопанствата да генерират доходи (фиг. 3.8). Едноличен лидер сред разглежданите групи стопанства са тези, специализирани в отглеждането на полски култури, като стойностите на техния нетен доход превишават нетните доходи, създавани в останалите групи стопанства през целия разглеждан период. Прави впечатление, обаче, че след 2009 г.

превишението нараства драстично – над 80000 лв., а през 2010 г. дори над 90000лв. Това поставя въпроса дали превишението се дължи на външна намеса (субсидиране) или е резултат от подобреното функциониране на стопанствата в тази група.

По отношение на останалите групи стопанства може да се отбележи, че създавания от тях нетен доход е почти идентичен, като запазва положителни стойности през разглеждания период и варира в границите от 220 до малко под 12000 лв. По-ясно, и то в негативен аспект, се открояват единствено стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, при които доходите са видимо по-ниски, а през 2010 г. отчитат отрицателни стойности.

Фиг. 3.8

Нетен доход, създаден в стопанствата, групирани по производствената специализация, в лева

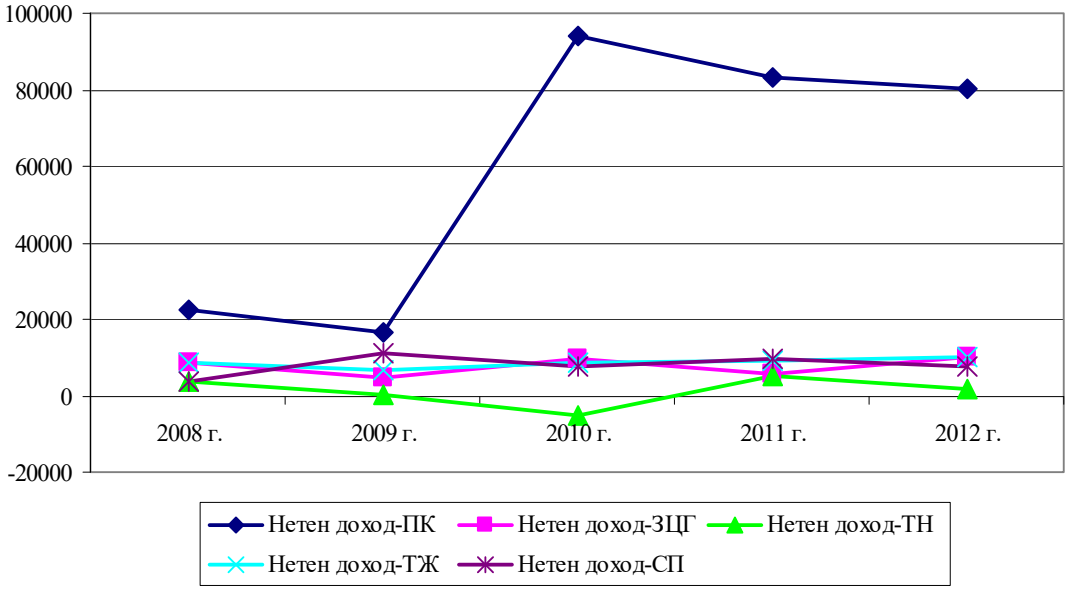

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Приспадането на размера на субсидиите от отчетените равнища на нетния доход значително променя съотношенията в доходността на отделните групи стопанства (фиг. 3.9).

Първата ключова промяна, която се отбелязва е същественото изменение в показателите на стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури. Въпреки, че създаваните от тях нетни доходи, но без получените субсидии, остават най-високи през периода 2010 – 2012 г., разликата между тях и останалите групи стопанства далеч не е толкова голяма, а илюстрираната тенденция е към намаление на разликите и изравняване на доходността. Нещо повече, през 2008 г. създаденият от тези стопанства нетен доход без субсидии е почти равен на доходите на стопанствата от животновъдния подотрасъл и се превишава от доходите на

стопанствата, отглеждащи зеленчуци, цветя и гъби, а през 2009 г. единствено стопанствата, отглеждащи трайни насаждения, отчитат по-ниски стойности на показателя. Това дава основание да се заключи, че при нестабилни в икономическо и климатично отношение години, стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, не са в състояние да осигурят доходи на своите стопани без външно подпомагане, но през стабилни периоди създават най-високите доходи в отрасъла, дори и без субсидиране. Схемите на подпомагане, обаче, са такива, че остро деформират икономическите показатели и повишават значително, макар и изкуствено, възвръщаемостта в тези стопанства.

Фиг. 3.9

Нетен доход без субсидии, създаден в стопанствата, групирани по производствената специализация, в лева

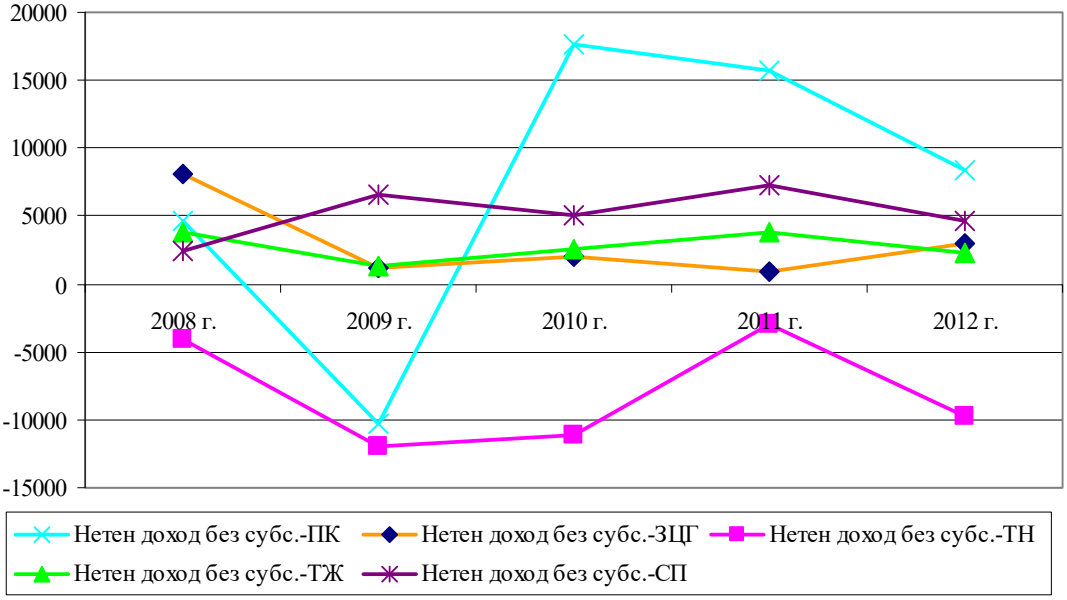

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Втората ключова разлика, която се наблюдава при приспадането на размера на субсидиите, касае стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици. Стойностите на показателя нетен доход без субсидии се открояват ясно над резултатите на останалите групи стопанства, като единствено специализацията в полски култури отчита по-висока доходност. Това, обаче, не важи за критичната 2009 г., когато разликата между двете специализации е драстична и в полза на стопанствата, отглеждащи свине и птици. Въз основа на данните за нетните доходи без субсидии, може да се отбележи, че стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, демонстрират стабилност на доходите и равнище, което превишава доходността във всички останали специализации, с изключение на полските култури.

Третата откроена разлика касае стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения. Приспадането на размера на субсидиите от техните нетни доходи поставя трайно стойностите на показателя по нулевото равнище. Това означава, че тези стопанства функционират благодарение на субсидирането и не притежават самовъзстановителни способности. Тяхното оцеляване зависи от приоритетите и инструментите на общата и националната аграрни политики и поставят въпроса за качеството на живот, алтернативите и перспективите на земеделските стопани и работещите в тези стопанства.

Обобщаването на данните за разходите, които стопанствата с различна производствена специализация правят за заплати и осигуровки показва различна подредба на отделните групи стопанства, в сравнение с разглежданите по-горе два показателя (фиг. 3.10).

Най-високи разходи за заплащане на труда и осигуровки на работещите се отчитат от стопанствата, отглеждащи полски култури, следвани от стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, а най-ниски са тези разходи в стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни.

Констатираната йерархия в равнището на разходите е логична и лесно обяснима с оглед на производствената специализация, размерите и ресурсната осигуреност на стопанствата в съответните групи, а динамиката на разходите точно кореспондира с динамиката на количеството използван труд в съответните групи стопанства.

Фиг. 3.10

Разходи за заплати и осигуровки в стопанствата, групирани по производствената специализация, в лева

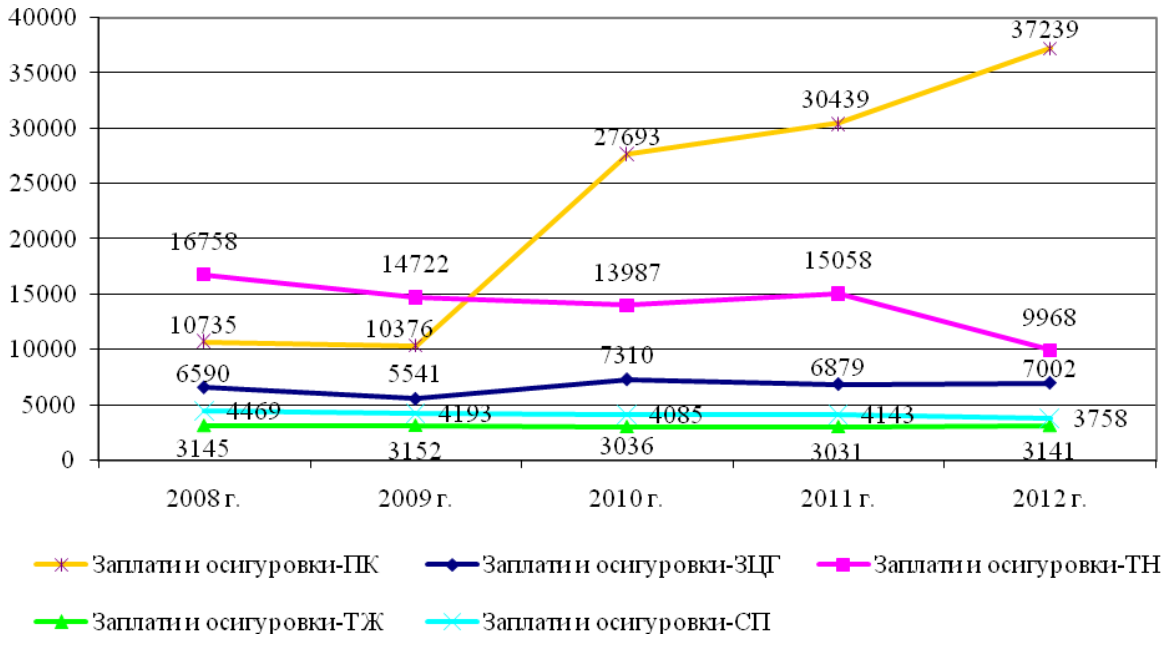

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Въпреки, че отглеждането на полски култури е с най-висока степен на механизация и най-малко използвано количество труд на единица площ, стопанствата, специализирани в отглеждането на тези култури, са най-големите в страната, което се отразява на количеството използвани трудови ресурси. Работната сила, представена в еквивалент на пълна заетост, в тези стопанства постепенно се увеличава от 2,4 ГРЕ през 2008 г. до 4,3 ГРЕ през 2012 г., което обяснява от една страна най-високите разходи за труд и осигуровки в тези стопанства, а от друга – растящият темп на тези разходи по години.

След стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, в низходяща последователност се нареждат стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, след тях – отглеждащите зеленчуци, цветя и гъби и на последните места – животновъдните стопанства. Подреждането кореспондира точно с последователността на стопанствата по отношение на използвания труд, измерен в ГРЕ, а динамиката на разходите отразява изменението в използваното количество труд от 2008 г. към 2012 г., при което тенденцията е към намаление, макар и с различен темп, за всички групи стопанства, с изключение на отглеждащите полски култури.

Следва да се обърне внимание още веднъж, че тези данни илюстрират разходите за труд и осигуровки, които правят съответните групи стопанства, но по тях не може да се съди нито за равнището и динамиката на заплащането на труда, нито за равнището и динамиката на икономическата реализация на фактора „труд" в стопанствата. Динамиката на заплащането на труда и факторите, влияещи върху нея, са обект на разглеждане в следващия раздел, докато икономическата реализация на фактора „труд" в отделните групи стопанства може да бъде анализирана чрез използването на предложения по-горе подход – приспадане от нетния доход на нормалната възвръщаемост за използваните в стопанството други производствени фактори и определяне на остатъчната величина, характеризираща възвръщаемостта за фактора „труд".

Прилагането на този подход дава възможност групите стопанства, класифицирани на база производствената им специализация, да бъдат разделени на три типа – първите, характеризиращи се с размери на икономическата реализация на фактора „труд", надхвърлящи годишната стойност на заплащането на труда в селското стопанство, калкулирана средно за периода 2008-2012 г.; вторите – гравитиращи около равнището на средногодишното заплащане на труда и третите – демонстриращи значително по-ниско равнище на икономическата реализация на фактора „труд" спрямо заплащането на наетите лица в отрасъла (фиг. 3.11).

Към първия тип стопанства спадат стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури. Тук средногодишната възвръщаемост за фактора „труд" възлиза на 39232 лв. Като се вземе предвид, че в тези

стопанства неплатеният труд се равнява на 0,74 ГРЕ, то може да се допусне, че при еквивалент на пълна заетост на труда, икономическата реализация на фактора ще бъде в размер на 53017 лв. Тази група стопанства реализират изключително висока възвръщаемост от производствения фактор, което позволява на стопанина и неговото семейство да поддържат висок стандарт на живот, да реинвестират в стопанствата и да поддържат тяхната жизненост и икономическа адекватност.

Фиг. 3.11

Икономическа реализация на фактора „труд" при стопанства с различна специализация по години

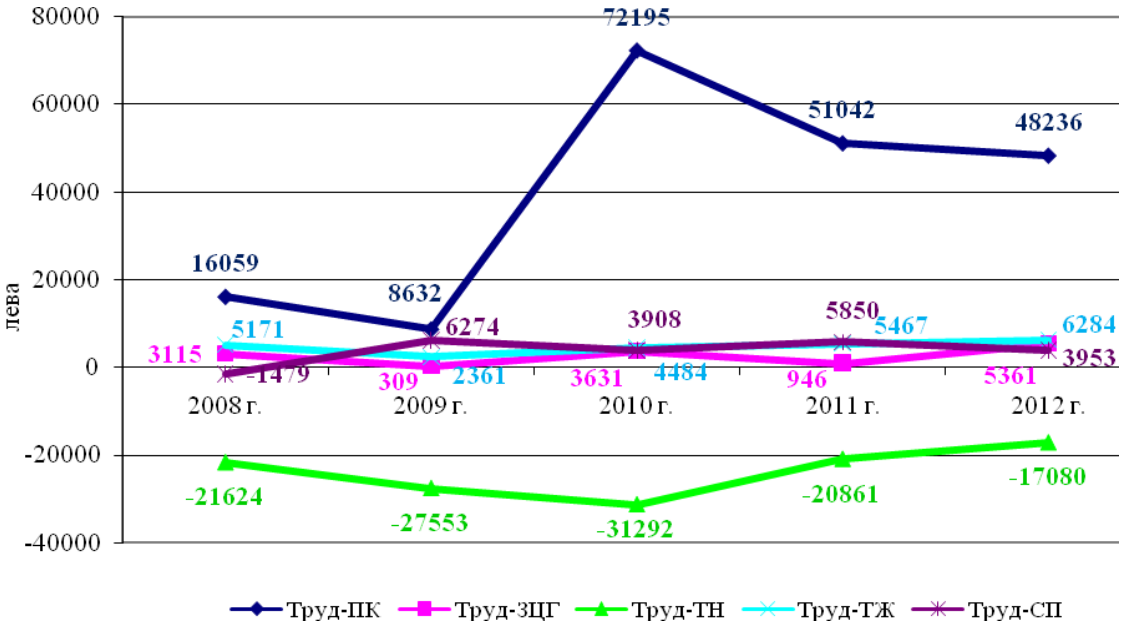

Калкулирано на база на абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Вторият тип стопанства обхваща стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни и свине и птици. Икономическата реализация на фактора „труд" в тези стопанства по абсолютни стойности варира от 309 лв. до 6284 лв. Средногодишният размер на възвръщаемостта е най-нисък при стопанствата, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби – 2672 лв., и най-висок при стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни – 4753 лв. Преизчисляването на тези стойностни към еквивалента на пълна заетост пренарежда до известна степен йерархията, като в дъното остават стопанствата, отглеждащи зеленчуци, цветя и гъби, но поради по-високото от 1 ГРЕ използвано количество неплатен труд, възвръщаемостта от фактора „труд", приравнена към единица еквивалент на пълна заетост, намалява до 2227 лв. От друга страна, по-голямото количество използван неплатен труд в стопанствата, отглеждащи тревопасни животни (1,4 ГРЕ), ограничава възвръщаемостта от труда в тези стопанства до 3395 лв., като най-високата

възвръщаемост се отчита от стопанствата, отглеждащи свине и птици – 3701 лв. средно на 1 ГРЕ неплатен труд. Характерно за стопанствата от този тип е, че икономическата възвръщаемост от фактора „труд" е с положителни стойности, но остава по-ниска от средногодишния размер на заплащането на труда в селското стопанство за разглеждания период. Като се вземе предвид, че работната сила в селското стопанство е сред най-ниско платената в страната, може да се твърди, че земеделските стопани, занимаващи се с отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни и свине и птици, и техните семейства имат определени трудности с поддържането на приемлив стандарт на живот въз основа на доходите от селскостопанската дейност, а самите стопанства са с критично ниско ниво на жизненост и оцеляването им зависи от поддържането и подобряването на системата от субсидии.

Третият тип стопанства включва стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения. Характерното за тези стопанства е, че калкулирането на икономическата реализация на фактора „труд" е изцяло в отрицателния сегмент от стойности. Причината за това е изключително ниското равнище на доходност в тези стопанства, което въпреки субсидиите, едва покрива производствените разходи и не е достатъчно, за да осигури нормална възвръщаемост дори на един от използваните производствени фактори. Данните показват, че в тези стопанства се наблюдава добре изразена тенденция на декапитализация на активите, което означава, че без целенасочена държавна политика, те са обречени. Дори и да продължат да съществуват по досегашния начин, тяхната способност да генерират доходи остро поставят въпроса със стандарта на живот на земеделските стопани и техните семейства, както и подходящите механизми за защита и подкрепа на тази не малка група от населението.

В заключение, могат да се направят някои обобщения за съвременните български земеделски стопанства, групирани по производствена специализация. На първо място, може да се отбележи, че стопанствата от всички групи са значително зависими от получаваните субсидии, тъй като това е средството, чрез което на този етап те успяват да поддържат положителен резултат от дейността си. Механизмът на субсидиране е такъв, че облагодетелства големите стопанства, използващи много земеделска площ. Това резултира във високите икономически резултати на стопанствата, отглеждащи полски култури, т. ч. и икономическата реализация на труда. Проблемът от обществена гледна точка е, че едрите облагодетелствани стопанства са сравнително малко на брой и от там положителният ефект от механизмите на субсидиране се разпростира върху ограничен кръг от хора.

Като едни от най-стабилно функциониращите се оформят стопанствата, специалзирани в отглеждането на свине и птици. Техните показатели са трайно разположени в положителния диапазон на стойностите, а зависимостта от субсидиране е сравнително ниска. Остро изразена е, обаче,

нестабилността при стопанствата, отглеждащи трайни насаждения, като дори и субсидирането при тези стопанства не е в състояние до осигури нормално равнище на доходност.

Като цяло, всички стопанства, с изключение на отглеждащите полски култури, отчитат размер на икономическата възвръщаемост на фактора „труд" на база еквивалент на пълна заетост, по-нисък от средният размер на заплащане на труда на наетите работещи в отрасъла, което поставя въпроса за целесъобразността на решението да се развива стопанска дейност със съответната специализация и изборът на земеделските стопани при появата на повече алтерантиви пред тях.

3. Икономическата реализация на фактора „труд" според икономическия размер на стопанствата

Анализът на данните на земеделските стопанства, групирани по производствена специализация, позволи извеждането на някои връзки, зависимости и тенденции по отношение на възможностите на стопанствата с различна специализация да генерират доходи за своите стопани. Интерес представлява, обаче, и въпросът съществува ли връзка между икономическия размер на стопанствата и икономическата реализация на фактора „труд".

В търсенето на отговор на поставения въпрос и в съответствие с методиката за събиране на данни и групиране на стопанствата, приложена от Системата за земеделска счетоводна информация, земеделските стопанства на съвременна България са класифицирани в три групи – малки, които обхващат стопанствата с размер от 1 до 7 ИЕ от методиката, прилагана до 2010 г., и стопанствата с размер от 2000 до 25000 евро СПО по методиката прилагана от 2010 г.; средни, чиито размер е размер от 8 до 39 ИЕ от методиката, прилагана до 2010 г., и стопанствата с размер от 25000 до 100000 евро СПО по методиката прилагана от 2010 г. и големи стопанства с размер над 40 ИЕ от методиката, прилагана до 2010 г., и стопанствата с размер над 100000 евро СПО по методиката прилагана от 2010 г.

Анализът на данните на най-малките по икономически размер стопанства показва, че те формират средногодишен нетен доход за периода 2008 – 2012 г. в размер на 6070 лв., като варирането на този показател по години не е особено голямо (фиг. 3.12). Най-ниските стойности на нетния доход при тази група стопанства са отчетени през 2008 г. – 5443 лв. на стопанство годишно, а най-високите – през 2009 г. с размер 6843 лв. Тези резултати стопанствата постигат със среден размер на ИЗП от 6,4 ха и 1,5 ГРЕ труд.

Фиг. 3.12

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанства с малък икономически размер, в лева

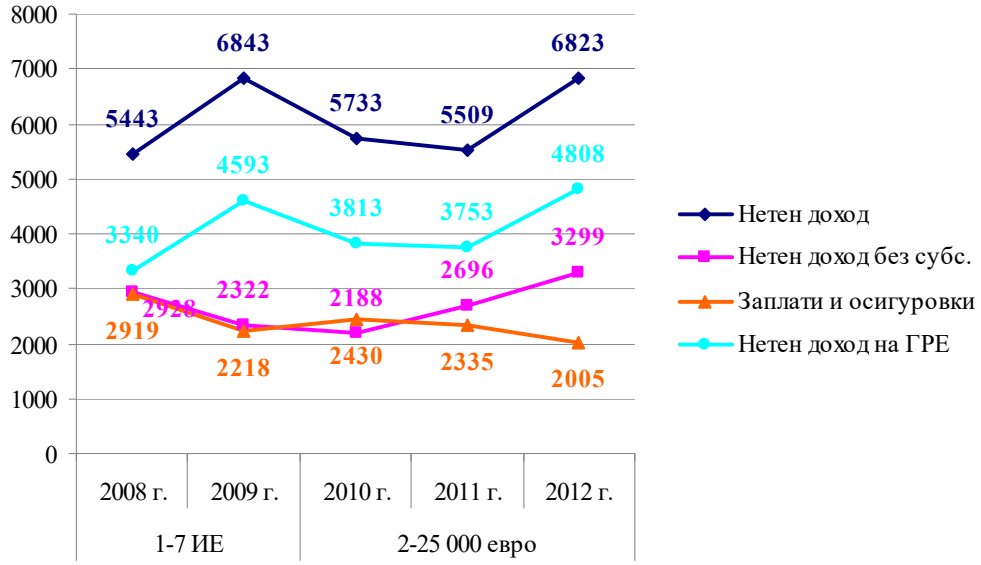

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Субсидиите, получавани в тези стопанства, варират по години от 2515 лв. до 4520 лв., но варирането при тях е около средногодишната стойност от 3384 лв. и не дава основание за извеждане на тенденции на нарастване или намаляване. Те формират малко под 56% от размера на генерирания нетен доход и променят чувствително стойността на икономическите показатели от дейността.

Приспадането на стойността на субсидиите от размера на отчетения нетен доход показва значително по-ниски равнища на доходност в стопанствата от тази група – около 2687 лв. средногодишно, като най-ниската стойност на показателя е 2188 лв (през 2010 г.), а най-високата – 3299 лв. (през 2012 г.). Позитивна характеристика е фактът, че дори и без субсидии, стопанствата с най-малък икономически размер запазват положителни стойности на нетния доход, макар и на ниско равнище.

Стопанствата от тази група имат средногодишен размер на дълготрайните активи от 29110 лв. Капитализацията на тези активи дава основание за тях да бъдат отделени поне 2911 лв. от създавания в стопанствата нетен доход. Пристадането на тази стойност от отчетеното равнище на нетния доход показва остатък от 3159 лв., който може да бъде разглеждан като възвръщаемост за вложения неплатен труд в стопанството. Дори и преди преизчисляването към 1 ГРЕ, прави впечатление, че икономическата реализация на фактора „труд” в тези стопанства е под средногодишния размер на заплащане на наетия труд в отрасъла. Преизчисляването на получената стойност към 1 ГРЕ редуцира размерът на

възвръщаемостта от труда до 2633 лв., което означава, че икономическата реализация на фактора „труд” в стопанствата с най-малък икономически размер се равнява на около 45% от размера на заплащането на труда на наетите лица в отрасъла.

По отношение на стопанствата със среден икономически размер може да се отбележи, че те се отличават със значително по-добра ресурсна осигуреност, в сравнение с представителите на предходната група. Стопанствата от тази група използват средно 77,7 ха земеделска площ, което е повече от 12 пъти над ИЗП от групата на малките стопанства. Работната ръка в тези стопанства също е чувствително повече – средно 3,65 ГРЕ спрямо 1,5 ГРЕ при малките стопанства, а осигуреността с дълготрайни материални активи е с 6,6 пъти повече.

В съответствие с икономическата логика, по-добрата ресурсна осигуреност на стопанствата води до създаването на по-високи нетни доходи. Средногодишният размер на нетния доход, създаван в средните по икономически размер стопанства, за разглеждания период възлиза на 26407 лв., което е надвишава повече от 4 пъти създавания нетен доход в стопанствата с малък икономически размер. Данните показват ясно изразена тенденция на нарастване на нетния доход, като от 25870 лв. през 2008 г. той нараства до 35072 лв. през 2012 г. Изключение е неблагоприятната в икономическо и климатично отношение 2009 г., когато нетният доход намалява спрямо предходната година с почти 11000 лв (фиг. 3.13). Поради спецификата на селскостопанския отрасъл, в който субсидирането играе ключова роля, релевантен става въпросът за това каква част от декларирания нетен доход е резултат от пряката икономическа дейност на стопанствата и каква част е резултат от субсидирането в отрасъла.

Фиг. 3.13
Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанства със среден икономически размер, в лева

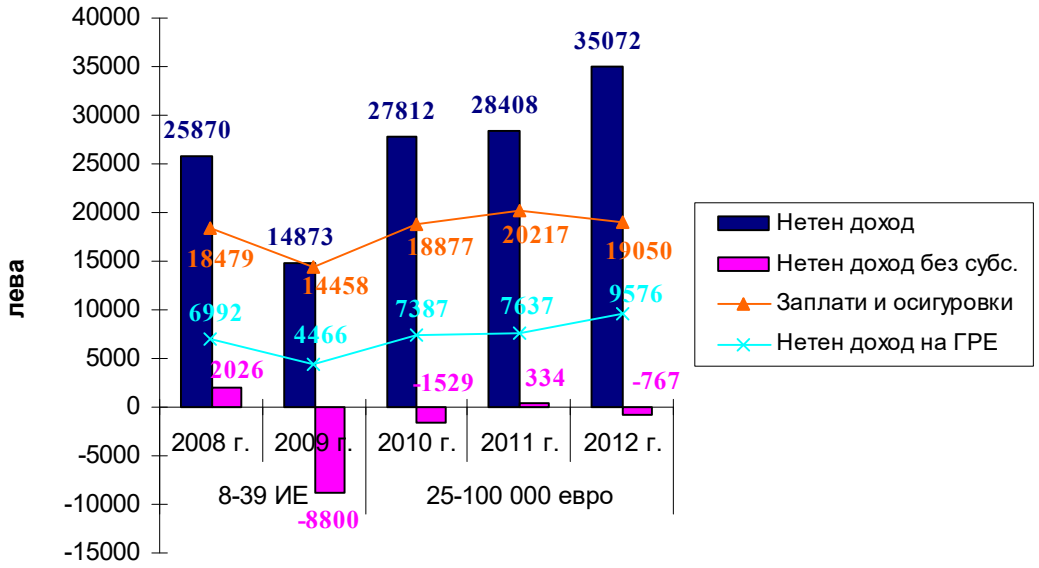

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

На база на наличната информация може да се твърди, че значителна роля при формирането на нетния доход на тази група стопанства играят получаваните субсидии. Последните възлизат на 28154 лв. средногодишно за разглеждания период. Съпоставянето на тази стойност към средната стойност на нетния доход (26407 лв.) красноречиво говори за възможностите на средните по икономически размер стопанства да оцеляват в пазарната среда при икономика без субсидиране.

Още по-категорична информация в тази посока може да се получи от данните за размера на нетния доход без субсидии. Както се вижда от фигура 3.13 през три от общо петте години, които са обект на разглеждане, нетният доход без субсидии на средните по икономически размер стопанства е отрицателна величина, като през 2009 г. стойността на показателя достига -8800 лв. Дори през годините с положителни стойности на показателя, достигнатите размери са незначителни – 2026 лв. през 2008 г. и само 334 лв. през 2011 г.

На фона на съществуващите данни могат да се направят следните изводи – през разглеждания период средните по икономически размер стопанства отбелязват растящ темп на изменение на размера на получаваните субсидии. Субсидиите превишават по размер генерирания нетен доход в стопанствата, което означава, че резултатите от стопанската дейност са с отрицателен знак, като загубите се покриват от субсидиите. Не може да се говори за икономическа възвръщаемост от привлечените в стопанската дейност производствени фактори, тъй като дейността не успява

да създаде положителни остатъци, а промяната в механизмите на субсидиране сериозно би застрашила оцеляването на тези стопанства.

Съществуването на субсидиите, обаче, все пак осигурява доходност на земеделските стопани. В този аспект, може да се предложи едно разпределение на нетния доход (с включените субсидии), за да се направи оценка до колко се реализират икономически ангажираните в производството фактори. Прилагайки приетия по-горе подход, на първо място се констатира, че средният размер на дълготрайните материални активи в стопанствата е на стойност около 193291 лв. При приетото равнище на възвръщаемост от 10%, това означава, че 19329 лв. от реализирания нетен доход на стопанството ще компенсира вложените в стопанството собствени земя и капитали. Приспадането на тази сума от средния нетен доход (26407 лв.) дава основание да се твърди, че икономическата реализация на фактора „труд" в тези стопанства възлиза на около 7078 лв. средногодишно. Тази възвръщаемост обезпечава неплатена работна ръка, чийто еквивален на пълна заетост се равнява на 0,89 ГРЕ. Приравняването на възвръщаемостта към 1 ГРЕ дава стойност от 7953 лв., което превишава с почти 36% заплащането, което получава наетата работна ръка в селскостопанския отрасъл. Следва още веднъж да се отбележи, обаче, че тази добра доходност се реализира изцяло благодарение на стабилното субсидиране на стопанствата в тази група.

Най-големите по икономически размер стопанства отчитат различни от вече констатираните тенденции в динамиката на разглежданите показатели (фиг. 3.14). Първата разлика, която се забелязва касае динамиката на нетния доход. За разлика от стопанствата със среден икономически размер, при които нетният доход имаше тенденция на нарастване (в резултат на нарастващия размер на субсидиите по години), най-големите стопанства отбелязват трайна тенденция на намаление на нетния доход, започваща от 2010 г. Тази динамика се отчита на фона на нарастващ размер на субсидиите за същия период, но обяснението за констатираната тенденция се корени в ръста на разходите за заплати и осигуровки и нарастването на стойността на дълготрайните материални активи на стопанствата.

Разглеждани във фактически аспект, може да се отбележи, че стопанствата от тази група се характеризират със среден размер на ИЗП от 750,3 ха. Обработването на земите и останалите дейности в стопанствата се подсигуряват от работна ръка, чийто еквивалент на пълна заетост възлиза на 17,25 ГРЕ. Стопанствата се характеризират и с изключително висока осигуреност с дълготрайни материални активи, чиято средна стойност възлиза на 1003936 лв., като трябва да се отбележи, че по-години стойността на ДМА в стопанствата от тази група нараства, което означава, че ДМА се обновяват и увеличават – тенденция, която безспорно ще окаже допълнителен положителен ефект в дългосрочен план.

Фиг. 3.14

Нетен доход, разходи за заплати и осигуровки и нетен доход на 1 ГРЕ в стопанства с голям икономически размер, в лева

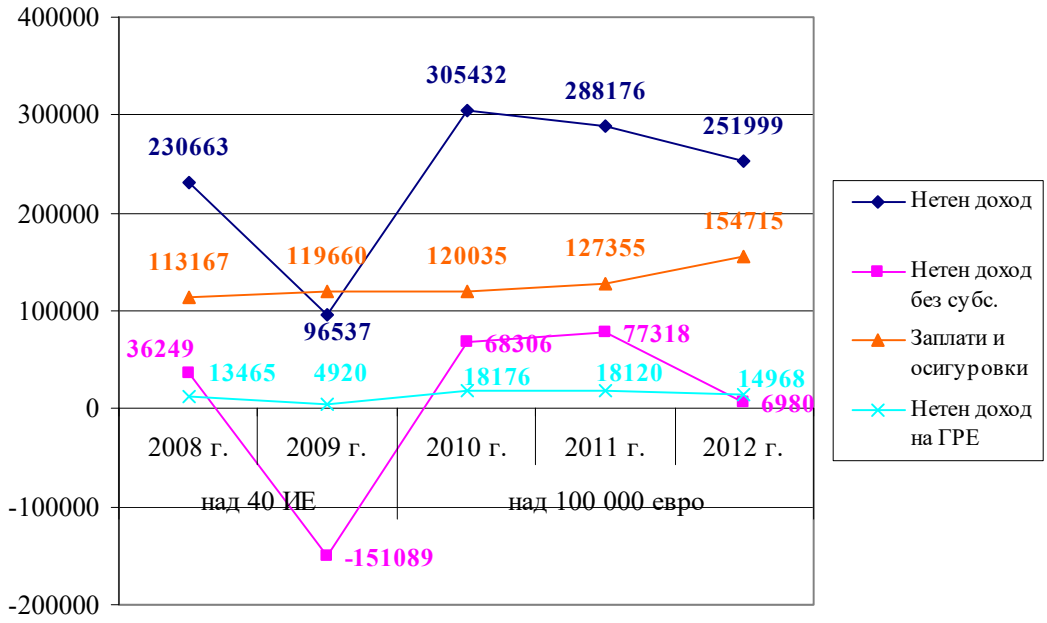

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

На фона на представената информация, логично стойностите на анализираните показатели многократно превишават постигнатите резултати от предходните две групи стопанства. Нетният доход на стопанствата от тази група възлиза на 234561 лв. средногодишно, което превишава нетния доход на средните стопанства почти 9 пъти, а на малките – повече от 38 пъти. През неблагоприятната 2009 г. големите по икономически размер стопанства отчитат най-ниските стойности на създадения нетен доход – 96537 лв., което е около 1/3 от най-високия нетен доход за разглеждания период, постигнат още през следващата 2010 г. в размер на 305432 лв. През останалите три години от периода стойностите на нетния доход на стопанствата варират между 230000 лв. и 290000 лв.

Успоредно с най-високия нетен доход, тази група стопанства получават и най-големите субсидии. Средногодишният им размер възлиза на 227009 лв., което означава, че субсидиите формират почти 97% от нетния доход на стопанствата с голям икономически размер. Приспадането на размера на субсидиите значително променя резултатите от дейността на стопанствата, като стойностите на нетния доход без субсидии варират от -151089 лв. до 77318 лв. Отрицателният размер на нетния доход без субсидии през критичната 2009 г. дава основание да се твърди, че в неблагоприятни години големите стопанства понасят значителни загуби и средството за оцеляването им е получаваната субсидия. През нормалните в икономическо и климатично отношение години, тези стопанства реализират

положителен остатък от дейността си и без субсидиране, но трябва да се има предвид, че доходност от 6980 лв., каквато е отчетена през 2012 г. без да се вземат под внимание субсидиите, е крайно недостатъчна на фона на големите инвестиции в земя, труд и капитал.

Съществуващите механизми на субсидиране, обаче, оказват стабилна финансова подкрепа на тези стопанства и осигуряват атрактивна възвръщаемост от дейността. Както бе посочено по-горе, вложените в дейността на стопанствата земя и капитали възлизат средно на 1003936 лв., което изисква отделянето на поне 100394 лв. от нетния доход за икономическата реализация на тези активи. Изваждането на тези средства от средния нетен доход позволява да се посочи сумата от 134167 лв. като стойност на икономическата реализация на фактора „труд" в тези стопанства. Следва да се отбележи още, че статистическите данни показват, че неплатената работна ръка в стопанствата с големи икономически размери се равнява средно на 0,3 ГРЕ. Приравняването на стойността на реализация на труда към 1 ГРЕ води до стойност от 447223 лв., което превишава средното заплащане на наетата работна ръка в отрасъла над 76 пъти. Това ясно показва, че в условията на действащата аграрна политика, големите по икономически размер стопанства осигуряват на своите собственици атрактивна възвръщаемост от дейността и висок стандарт на живот на домакинството.

Съпоставянето на данните за нетния доход, създаван в различните по икономически размери групи стопанства, дава възможност по-ясно да бъдат откроени разликите между тях (фиг. 3.15). Като цяло, данните отговарят на икономическата логика, като при най-големите по размер стопанства се отчита най-високото равнище на дохода. Прави впечатление, че динамиката на кривата на нетния доход при най-големите стопанства, като форма и разположение, добре кореспондира с кривата на нетния доход, разглеждана при стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, като тук кривата е малко по-изгладена в резултат на действието на стопанствата с друга специализация, които отговарят на този размер. Характерна е острата реакция на показателя при нестабилна заобикаляща среда, което се обяснява с тромавостта на големите стопанства и високия размер на фиксираните разходи, които натоварват бюджета при лоша стопанска година. Въпреки това, обаче, стойностите на показателя стоят високо над стойностите на нетния доход, създаван от средните и малките стопанства.

За разлика от големите стопанства, средните и малките по икономически размер стопанства, демонстрират криви, които са близки по размер на нетния доход и почти идентични като динамика и тенденция на развитие. При тях тенденцията на развитие е по-скоро към нарастване на нетния доход, а през критичната 2009 г. отклонението от средните стойности на показателя е много по-слабо. Нещо повече, при малките стопанства през 2009 г. се отбелязва ръст на нетния доход, което се обяснява с по-високата

им адаптивност и гъвкавост, а в допълнение - и с по-високия размер на получените субсидии през този година.

Фиг. 3.15

Нетен доход, създаден в стопанствата, групирани по икономически размер, в лева

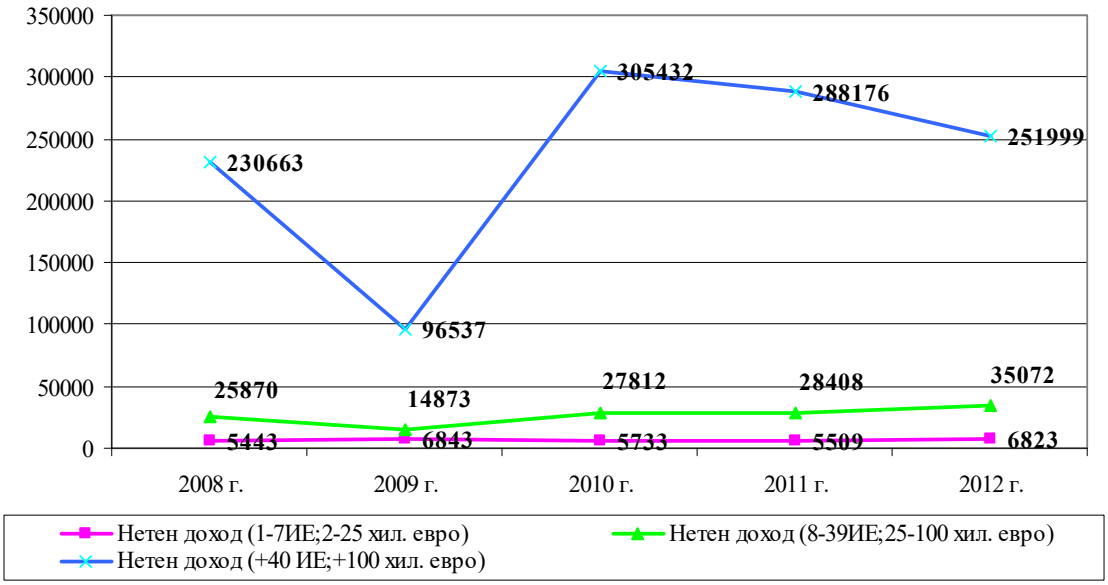

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Може да се допълни, че през разглеждания период стойностите на показателя нетен доход за всички години и всички групи стопанства се запазват положителни – състояние, което се дължи не толкова на стабилното икономическо функциониране, колкото на стабилното субсидиране.

Приспадането на размера на субсидиите от генерирания в стопанствата нетен доход съществено променя стойностите и съотношенията между отделните групи стопанства (фиг. 3.16). Най-малки промени се наблюдават в групата на малките по икономически размер стопанства. Приспадането на субсидиите от нетния доход при тях понижава стойността на показателя, но почти не променя неговата динамика, а стойностите на нетния доход без субсидии се запазват в положителния диапазон. Това дава основание да се заключи, че въпреки, че не са високодоходни, тези стопанства функционират стабилно, дават сигурност и осигуряват постоянни доходи на своите собственици, макар и в неголеми размери.

Фиг. 3.16

Нетен доход без субсидии, създаден в стопанствата, групирани по икономически размер, в лева

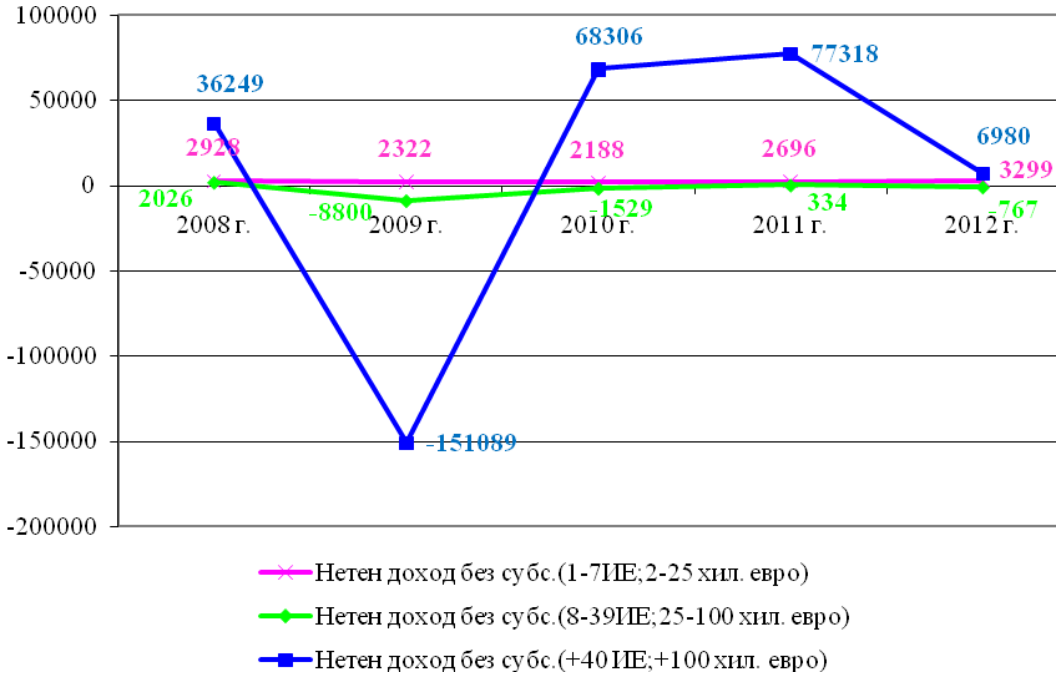

По абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Стопанствата със среден икономически размер също не отбелязват съществено изменение в динамиката на кривата, но в стойностно отношение промяната е съществена, тъй като нетния доход без субсидии на тези стопанства е с отрицателен знак през повечето години в периода. Обяснение на това може да се търси в нерационалния размер на тези стопанства – те още не са достигнали размери, при които да реализират икономии от мащаба и да получават по-големи по размер субсидии, а от друга страна – по-големите им размери изискват инвестиране на средства, които не успяват да се възстановят икономически. Ключово за тези стопанства е да се формира предприемаческо виждане и целенасочена политика за това към кой сегмент те трябва да се ориентират – по-големите или по-малките по икономически размер стопанства, защото една негативна промяна в механизмите на субсидиране за тези стопанства може да се окаже фатална за тяхното оцеляване. Освен това стратегическо решение, подобряване на състоянието им може да се постигне и чрез предприемането на мерки за оптимизиране на дейността им, в т.ч. производствена специализация, спазване на технологията на производство, подобряване на сортовата и породна структура, подобряване на ресурсоемкостта на производството, повишаване на производителността и др. вътрешностопански мерки.

По отношение на най-големите стопанства може да се отбележи, че изваждането на субсидиите от нетния доход води до най-големи промени именно при тях. На първо място, при този показател се наблюдават периоди с отрицателни стойности на показателя и то със сериозни размери, което свидетелства за липсата на алтернативност и гъвкавост на стопанствата при критични периоди. На второ място, силно варират по години стойностите на нетния доход без субсидии, като размерът му е значително по-близо до показателите на останалите две групи стопанства, а на трето място – относителните изменения по години в стойностите на показателя превишават тези, констатирани при нетния доход с включени субсидии. Посоченото дава основание да се твърди, че големите по икономически размер стопанства са с оптимизиран мащаб и тясна специализация. Това осигурява добрите показатели през нормални години, но липсата на диверсификация прави високорисково производството в условията на нестабилна среда. Тази група стопанства е най-облагодетелстваната на фона на действащата система за субсидиране, което намира отражение в размера на получаваните субсидии и генерираните резултати от дейността, като субсидиите смекчават и значително подобряват динамиката на показателите от стопанската дейност.

Съпоставянето на стопанствата по нетен доход (със и без субсидии) илюстрира ясно възможностите за икономическа реализация на производствените фактори, които отделните групи стопанства предоставят, но не позволява директно да се оцени възвръщаемостта на фактора „труд", тъй като посочените по-горе резултати се постигат с различна по размер ресурсна осигуреност. За по-доброто онагледяване на възвръщаемостта от труда при всички групи стопанства, от стойностите на нетния доход (с включените субсидии) е приспадната нормалната възвръщаемост за останалите производствени фактори. Получените резултати ясно показват огромните диспропорции, които съществуват в българското селско стопанство по отношение на равнището на доходност и икономическата реализация на труда по отделни групи стопанства (фиг. 3.17).

Фиг. 3.17

Икономическа реализация на фактора „труд” при стопанства с различен икономически размер по години за 1 ГРЕ

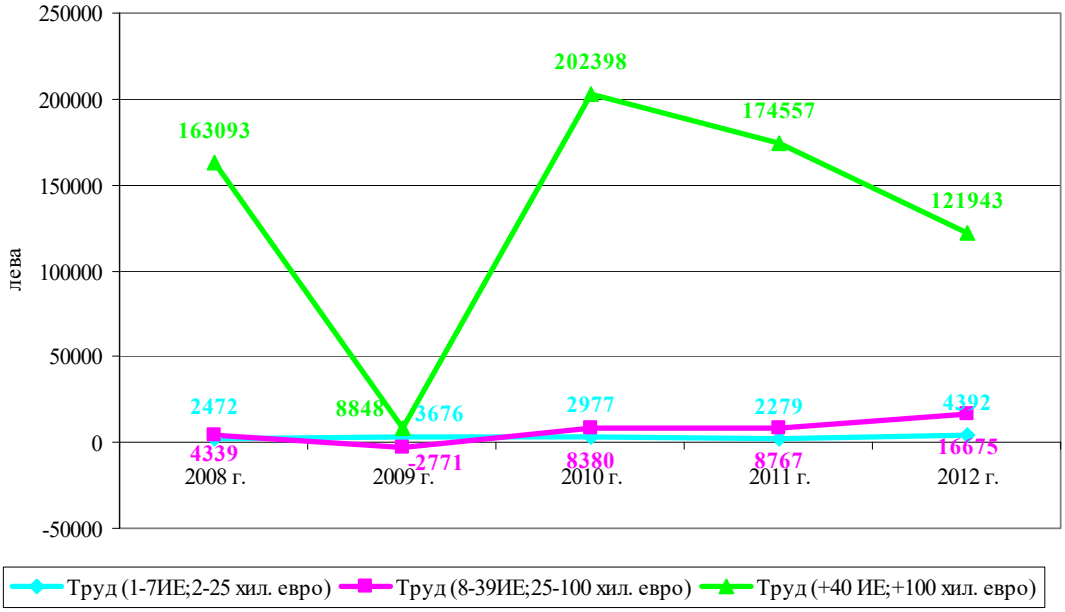

Калкулирано на база на абсолютни данни на СЗСИ 2011, 2012b, 2014a, 2014b, 2014c

Най-големите по икономически размер стопанства създават доходи и възвръщаемост за труда на своите стопани, които с пъти превишават доходността в останалите две групи стопанства. Ясно личи, обаче, тежестта на ДМА върху бюджета на тези стопанства в по-неблагоприятни години. През критичната 2009 г. равнището на доходност на труда в тези стопанства почти се изравнява с доходите, постигнати от по-малките по икономически размер стопанства, тъй като съществена част от нетния доход се усвоява от икономическата реализация на останалите производствени фактори, като от нетен доход в размер на повече от 96000 лв. за възвръщаемост на труда остават едва 8848 лв. Следва да се има предвид, обаче, и фактът, че неплатената работна ръка в тези стопанства е с еквивалент на пълна заетост под 0,3 ГРЕ средно за разглеждания период, което означава, че разглежданите стойности осигуряват възвръщаемост при заетост по-малка от половин работен ден. Адаптирането на стойностите към 1 ГРЕ повишава възвръщаемостта от труда дори в най-слабата 2009 г. до 29493 лв., като стойностите надхвърлят 600000 лв. през 2008 г. и 2010 г. Въпреки наблюдаваната тенденция на намаление в равнището на доходите, то се запазва на нива, които осигуряват висок стандарт на живот на собствениците на тези стопанства и членовете на техните домакинства. Основният негатив тук е, че тези високи стойности облагодетелстват много малка част от стопаните в отрасъла, поради малкия брой на стопанствата в тази група.

Средните по икономически размер стопанства се нареждат на второ място по размера на осигурените за своите стопани доходи. Характерно за тази група стопанства е силното вариране на показателите и тяхната нестабилност, което се отразява и на икономическата реализация на труда. През 2009 г., въпреки субсидирането, тези гурип стопанства не успяват да осигурят възвръщаемост за всички ангажирани в дейността производствени фактори, като начисляването на нормална възвръщаемост на останалите производствени фактори води до резултат от -2771 лв. за труда. Като цяло, обаче, икономическата реализация на фактора труд в тези стопанства показва тенденция на повишаване, като стойностите за 2012 г. са 16675 лв. Тази стойност превишава значително средното равнище на заплащане в сектора, като тази съпоставка не е особено коректна и ощетява средните по размер стопанства, защото разглежданите за стопанствата показатели не са приравнени към 1 ГРЕ, което ще повиши още техния размер. Приравняването на данните към 1 ГРЕ увеличава равнището на възвръщаемост от труда през 2012 г. до 20843 лв. Констатираното равнище на доходност от труда в нормална стопанска година дава основание да се твърди, че собствениците на тези стопанства имат добър стандарт на живот и възможност за пълноценно и достойно съществуване. Проблемът при тях е високата степен на зависимост от системата на субсидиране и установената по-горе невъзможност да оцелеят на този етап без външно подпомагане – ситуация, която поставя цялата група стопанства в състояние на повишен риск при евентуални промени в заобикалящата среда.

Малките по икономически размер стопанства демонстрират добре изразена стаблност в своето функциониране, като през целия период равнището на доходност е с положителен знак, а тенденцията на изменение е към нарастване. Негтивното при тези стопанства е ниската абсолютна стойност на възвръщаемостта от труда. В най-доброто си представяне през 2012 г. тази стойност достига 4392 лв. на годишна база, което е крайно недостатъчно за осигуряване на приемлив стандарт на живот на земеделския стопанин и неговото домакинство. Допълнителен негативен ефект създава и фактът, че неплатената заетост в тези стопанства надхвърля 1 ГРЕ, което означава, че това е икономическата реализация на повече от единица пълна заетост. Приравняването на данните към 1 ГРЕ понижава равнището на възвръщаемост на труда до 3660 лв. през най-благоприятната в това отношение 2012 г., като нивата през предходните периоди са по-ниски. Тези констатации на фона на данните за броя на стопанствата, попадащи в тази група, поставя остро въпроса за възможностите за разработване и прилагане на пакет от социални и икономически мерки, чрез които да се подпомогнат домакинствата, влагащи труд в тези стопанства с цел постигане на приемлив стандарт на живот и достойно съществуване.

В обобщение може да се отбележи, че над 90% от лицата, влагащи труд в селското стопанство са самите земеделски стопани и членовете на техните семейства, което обуславя важността на въпроса за това каква е икономическата реализация на производствения фактор „труд" в отрасъла.

Общата тенденция за отрасъла е към нарастване на нетния доход, като въз основа на данните, обаче, може да се заключи, че това нарастване е резултат от ръст на субсидиите. Данните дават основание да се твърди, че получаваните субсидии не просто подкрепят доходите в отрасъла, а са ключов елемент при тяхното формиране. Анализът на данните показва, че икономическата реализация на фактора „труд" за 1 ГРЕ в съвременното българско селско стопанство възлиза средно на 6683 лв., което е с 14% повече от средната работна заплата на наетите в отрасъла лица.

Представените данни и тяхната интерпретация еднозначно показват значителните разлики, които съществуват между земеделските стопанства на съвременна България и техните възможности да осигуряват доходи на своите стопани. Разликите могат да бъдат идентифицирани както от гледна точка на географското райониране, така също и по отношение на специализацията и икономическия размер на стопанствата.

От гледна точка на географското райониране може да се отбележи, че в Североизточния район на България се генерират най-високите нетни доходи, които превишават средните за страната с около 60%. Най-необлагодетелстваният в това отношение район е Южен централен, където равнището на нетния доход е около 55% от средното за страната.

По отношение на производствената специализация на стопанствата се констатира, че най-доходоносни са стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, чиято доходност превишава 9 пъти средното заплащане на нататите лица в отрасъла. С отрицателни резултати са стопанствата, специализирани в отглеждането на трайни насаждения, които дори и със субсидиите, не могат да акумулират достатъчно средства, за да осигурят нормална възвръщаемост на използваните производствени фактори. Като едни от най-стабилно функциониращите се оформят стопанствата, специализирани в отглеждането на свине и птици, при които, въпреки малкия размер на получаваните субсидии, доходите остават трайно в положителния сегмент от стойности.

По отношение на икономическия размер на стопанствата може да се обобщи, че най-добри резултати се реализират от едрите стопанства, при които мащабите на производството и размера на получаваните субсидии обуславят високите доходи. Стабилно функциониращи, макар и с доста ниско равнище на доходност са най-малките стопанства, а при средните по икономически размер стопанства се наблюдават най-негативните резултати, от гледна точка на високата им зависимост от субсидирането, което по своя размер превишава размера на отчетения нетен доход.

На практика по-голямата част от съвременните български земеделски стопанства оцеляват благодарение на системата за субсидиране на селскостопанското производство, като равнището на възвръщаемост от производственото приложение на фактора „труд" често пъти е под нивото на средното заплащане на наетите лица в отрасъла.

Глава IV. Фактори, влияещи върху равнището на заплащане на труда в българското селско стопанство

1. Характеристика на наетата работна сила и заплащането на труда в съвременното българско селско стопанство

Както беше отбелязано по-горе, съвременното българско селско стопанство, като организационни форми се базира основно на дребни по своя размер фамилни земеделски стопанства, трудовата дейност, в които се осигурява приоритетно от членовете на семейството. Това обуславя малкия брой наети лица в отрасъла на фона на значителния брой земеделски производители.

По данни на Националния статистически институт, броят на наетите лица през периода 2008 г. – 2012 г. варира в границите от 65390 през 2010 г. до 68887 през 2012 г., като данните обхващат селско, ловно, горско и рибно стопанство. Средно за периода броят на наетите лица в тези отрасли възлиза на 67136 наети годишно. Представени по този начин, данните дават основание да се твърди, че броят на наетите лица има тенденция към нарастване. Разглеждането на един по-дълъг ред от данни, обаче, ясно показва, че тенденцията в изменението на броя на наетите лица е точно обратната – към намаление (фиг. 4.1). Илюстрация на това твърдение дава броя на наетите през 2003 г., който възлиза на 74935 лица и постепенно намалява по години, а самата тенденция е логичен резултат от разгледаното по-горе изменение в броя на земеделските стопанства.

Наетите лица в селското, ловното, горското и рибното стопанства, формират около 3,03% от наетите лица в страната, средно за периода 2003 – 2012 г. Най-високият относителен дял на наетите лица е бил през 2003 г., когато в сектора за работили 3,6% от наетите в страната, а най-ниският – през 2008 г. – 2,66%. Отражението на икономическата криза от последните години и търсенето на заетост и поминък чрез земеделски дейности води до леко повишение на относителните дялове в периода 2010-2012 г., като за последната в сектора са работили 3,10% от наетите по трудово и служебно правоотношение лица в страната.

Фиг. 4.1

Средносписъчен брой наети по трудово или служебно правоотношение в сектор Селско, ловно, горско и рибно стопанство

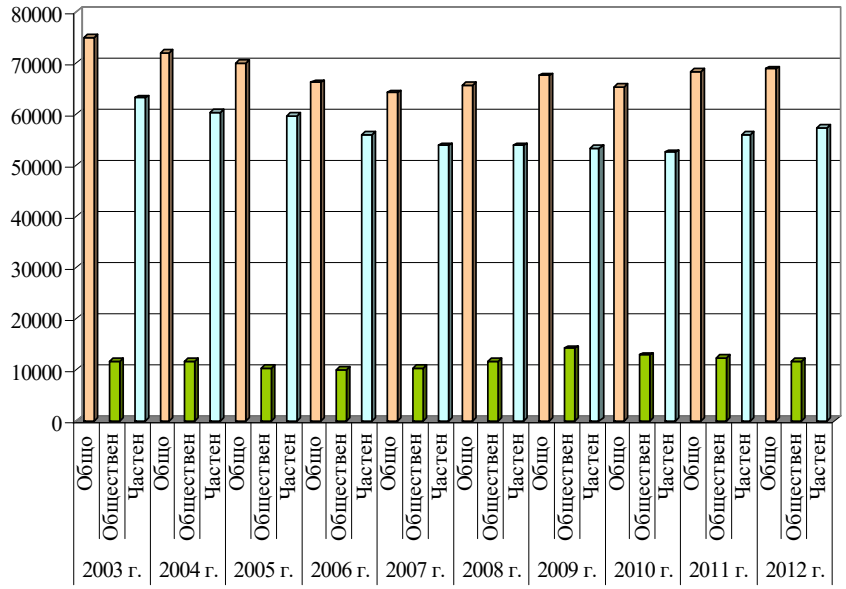

По абсолютни данни на НСИ 2014

Анализът на данните показва, че констатираната тенденция на намаление на наетите лица в селското стопанства на България се формира под въздействие на промяната на броя на наетите лица в частния сектор. По данни на НСИ, тхеният брой възлиза на 63195 лица за 2003 г. и постепенно намалява до 52463 наети лица през 2010 г., като средногодишния брой наети в частния сектор за периода 2003-2012 г. е 56889 броя.

За разлика от частния, броят на наетите в обществения сектор на селското стопанство, остава сравнително постоянен по години. Най-високата стойност на показателя е констатирана през 2009 г., когато наетите по трудови и служебни правоотношения лица са достигнали 14142 бр., а техния най-малък брой е бил през 2006 г. – 10086 наети лица, като средногодишната стойност за периода 2003-2012 г. е 11707 броя наети.

Макар, че представените данни и отчетените тенденции се базират не само на селскостопанския отрасъл, а включват също ловно, горско и рибни стопанства, може да се приеме, че констатациите и анализите са напълно приложими към селскостопанския отрасъл, тъй като именно наетите в него формират основния дял от представените лица. Основание за това допускане дава фактът, че съгласно с данните от преброяването на земеделските стопанства от 2003 г., несемейните работници (без сезонните) в земеделските стопанства възлизат на 59500 броя, а преброяването от 2010 г. отчита 57200 броя несемейни работници. Съотнесено към данните за общия брой наети лица в селско, ловно, горско и рибно стопанства, това означава съответно 79,4% от наетите през 2003 г. и 87,5% от наетите през 2010 г.

Наетите лица допълват неплатените семейни работници и собствениците на стопанствата при осигуряването на производствените процеси в земеделските стопанства с фактора „труд". Икономическата реализация на труда при тях, обаче, за разлика от собствениците и неплатените семейни работници, не се осъществява чрез дял от положителния остатък от дейността, а се осигурява чрез заплащането, което те получават. Работната заплата възмездява наетите лица за разходваната физическа и нервно-психическа енергия при осъществяване на трудовите процеси и се явява източник на доходи за самото лице и членовете на неговото домакинство. В този смисъл, работната заплата, получавана от наетите лица, определя стандарта на живот и перспективите за развитие на техните домакинства.

Данните за средната годишна заплата на наетите лица по трудови и служебни правоотношения в селското, ловното, горското и рибното стопанства показва добре изразена тенденция на нарастване през периода 2003-2012 г. (фиг. 4.2). Положителната тенденция се запазва през целия период, като размерът на годишната заплата през 2003 г. от 2424 лв. нараства почти 3 пъти и достига 7172 лв. през 2012 г.

Фиг. 4.2

Средна годишна заплата на наетите по трудово или служебно правоотношение в сектор Селско, ловно, горско и рибно стопанство

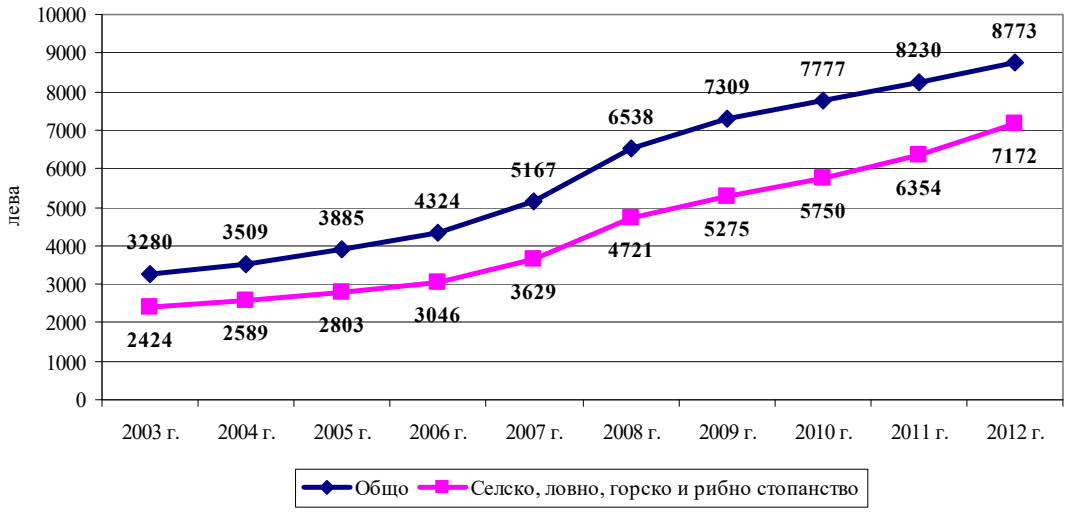

По абсолютни данни на НСИ 2014

Не толкова позитивно изглеждат данните, когато се съпоставят със средната годишна заплата за страната през разглеждания период. От фигурата ясно личи, че равнището на заплащане в отрасъла е на нива по-ниски от средните стойности за страната, като в представения десетгодишен период няма нито едно изключение. Нещо повече, динамиката на двете криви демонстрира склонност към раздалечаване, което означава, че заплащането в селското, ловното, горското и рибното стопанства намалява

по години, разглеждано като относителен дял от средното заплащане за страната. Съотнасянето на стойностите на двете криви показва, че през 2003 г. средната заплата в отрасъла е била около 74% от средната заплата в страната, докато през 2007 г. вече е около 70%. След този период съотношението между отрасловото и националното заплащане постепенно се възстановява до първоначалните стойности от около 73-74%, като през 2012 г. достига най-високото равнище от почти 82%. Средно за периода 2003-2012 г. годишната работна заплата на наетите по трудови и служебни правоотношения в сектор Селско, ловно, горско и рибно стопанство е с около 26% по-ниска от средната за страната. На практика, трудът на наетите лица в отрасъла е сред най-ниско платените в страната, като единствено секторите „Хотелиерство и ресторантьорство" и „Административни и спомагателни дейности" отчитат по-ниски нива на заплащане.

Разглеждани в абсолютна стойност, данните за размера на заплащането в отрасъла повдигат сериозни въпроси относно стандарта, качеството на живот и възможностите за развитие на работещите в селското стопанство и техните домакинства. Средният размер на заплащането през разглеждания период възлиза на 5854 лв. годишно, което сведено до месечна база възлиза на доход от дейността под 488 лв. Калкулацията на база 2012 г., когато са отчетени най-високите стойности на заплащане, дава средномесечен доход на наетите лица в размер на по-малко от 598 лв. Това, съпоставено с изнесените от КНСБ данни (Пенева, 2012), че издръжката на живот на член от четиричленно семейство, състоящо се от двама възрастни и две деца, през 2012 г. е достигнала 562,61 лв., дава основание да се твърди, че възможностите за пълноценно и достойно съществуване на наетите в селското стопанство и техните домакинства са сериозно застрашени. В случай, че двамата възрастни работят в селското стопанство, получаваното от тях заплащане би било общо 1196 лв., което осреднено на четиричленно семейство означава 299 лв. на човек – стойност, която е смущаващо близка до определената за 2012 г. граница на бедността от 213,61 лв. на човек и то при двама работещи в семейството.

Във връзка със заплащането на наетите лица в отрасъла могат да се направят някои допълнителни допускания при анализ на данните за равнището на заплащане в обществения и частния сектор. Графичното представяне на равнищата на заплащане на наетите лица в селското, ловното, горското и рибното стопанства, работещи съответно в организации от обществения или частния сектор, добре онагледява съществуващите разлики (фиг. 4.3).

Фиг. 4.3

Средна годишна заплата на наетите по трудово или служебно правоотношение общо, в обществения и частния сектори на селското, ловното, горското и рибното стопанства

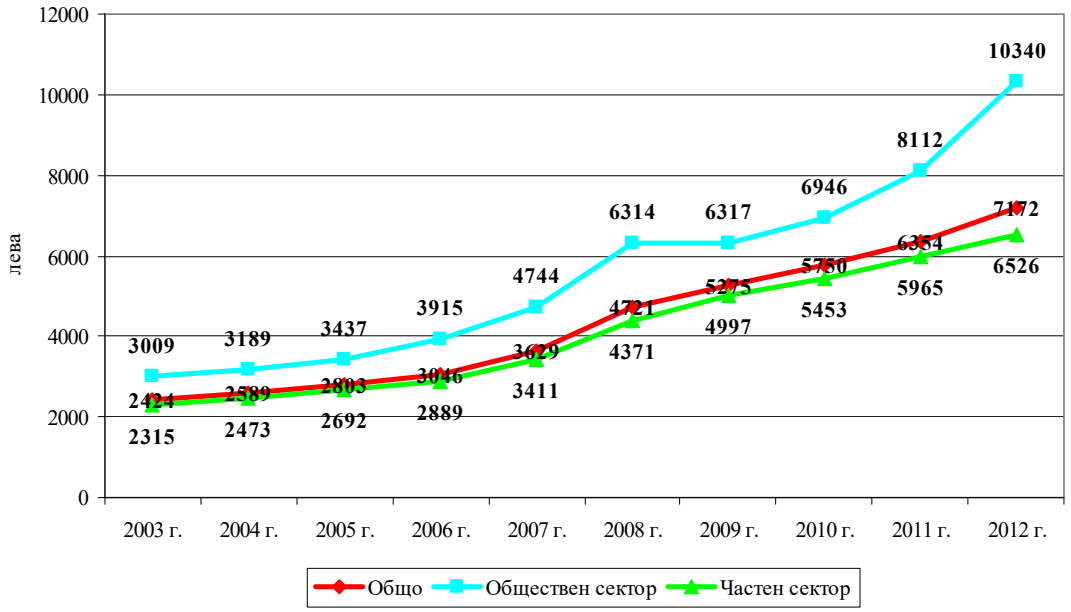

По абсолютни данни на НСИ 2014

Кривата, представяща заплащането в частния сектор, е разположена под кривата на средното заплащане за отрасъла. Макар, че тенденцията на нарастване на заплащането от 2003 г. към 2012 г., констатирана по-горе по средни данни за отрасъла, е в сила и тук, темповете на нарастване са по-слабо изразени, като увеличението на заплащането през 2012 г. спрямо 2003 г. в частния сектор е със 182%, докато за същия период увеличението на средното заплащане е със 196%. Успоредно с това се отчита ръст и при заплащането в обществения сектор. Тук, обаче, изходната база, заплащането през 2003 г., е значително по-висока – 3009 лв. спрямо 2315 лв. в частния сектор, което е с около 30% повече, а в допълнение и темповете на изменение на заплащането са по-големи. В резултат на това през 2012 г. отчетеното средно заплащане на наетите лица в обществения сектор възлиза на 10340 лв., което е увеличение спрямо 2003 г. с 244%. Съпоставянето на равнищата на заплащане в обществения и частния сектори в началото и края на периода показва, че разликата в заплащането в двата сектора е нарастнала от 30% през 2003 г. до над 58% през 2012 г.

Обяснение на констатираното може да се търси в две посоки, всяка от които влияе в определена степен за достигане до това състояние.

От една страна, обществения сектор е представен от организации, в които присъствието на синдикалните организации е много по-осезаемо и последните постигат договорки за по-добро заплащане, повече социални

придобивки и по-добри условия на труд. В противовес, организациите от частния сектор са изключително трудни за обхващане. В тях работят ограничен брой лица с ниска склонност към организиране, което силно затруднява синдикалното присъствие и дейност. На практика преобладаващата част от земеделските стопанства са извън обхвата на синдикалните организации, което се отразява на успеваемостта при защитата на интересите на наетите лица.

От друга страна, организациите от обществения сектор са обект на много по-сериозен контрол, както външен, така и вътрешен, което прави почти невъзможно укриването на доходи. За разлика от тях, представителите на частния сектор разполагат с доста по-големи възможности за непълно отразяване на действителния размер на заплащането на труда, като по неофициални данни, разликите в определени случаи са драстични. Допълнително утежняващо условие в това отношение е и липсата на осъзнато разбиране в обществото за ползите от осигурителните системи, както и рисковете при липсата на осигуряване, което уеднаквява интересите на работодатели и работещи и благоприятства развитието на практики за недекларирането на доходи.

В следствие на това при разработването на мерки и политики за стабилизирането на заплащането на труда в отрасъла трябва да се имат предвид, че данните за равнището на заплащане на наетите лица, особено в частния сектор, в голяма степен се разминават с действително акумулираните доходи от трудово участие в селскостопански дейности, което поставя под съмнение необходимостта и ефективността на политиките за подпомагане на доходите. С оглед на извършването на адекватен анализ и набелязването на работещи мерки, много по-важно еда се повиши контрола над отчетните дейности в частния сектор, което ще покаже действителните стойности на трудовите възнаграждения. От изключителна важност е засилването на синдикалното движение в отрасъла. Работата на тези, специализирани в защитата на правата на трудещите се, организации трябва да бъде насочена от една страна към подобряване на условията на труд и постигане на достойно заплащане, а от друга – към повишаване на информираността сред работещите за ползите от осигурителните системи и рисковете при липсата на осигуряване, както и предимствата, които осигурява участието на наетите в синдикалните организации.

2. Фактори, влияещи върху равнището на заплащане на труда в селското стопанство

Базирайки се на теоретичната литература, интерпретираща проблемите на заплащането на труда, могат да бъдат изведени набор от фактори, влияещи върху размера на заплащането. От позициите на българската действителност, обаче, вниманието може да бъде

съсредоточено до производителността на труда и финансовите възможности на стопанството.

Производителността на труда е основен фактор, влияещ върху размера на заплащането на всеки вид труд. Постигнатите реални производствени резултати, които се онагледяват с производителността, позволяват на стопанството да предложи продукция на пазара, а реализацията на последната осигурява възпроизводството на капитала и възвръщаемостта на производствените фактори. Трудът, като един от основните производствени фактори, също получава своята възвръщаемост, като при наетите лица тази възвръщаемост се онагледява чрез заплащането. В този смисъл, по-високата постигната производителност логично води и до по-високо заплащане на труда. Допълнителен фактор в това отношение е и споделяното от специалистите разбиране, че повишаване на заплащането, което не е обвързано с ръст в производителността, е предпоставка за развитие на инфлационни процеси и дестабилизиране на икономическата система.

В тази връзка и въз основа на представените по-горе данни за ръста в заплащането на труда на наетите лица в сектор Селско, ловно, горско и рибно стопанство, логично възниква въпросът как се е изменяла производителността на труда през годините и кореспондира ли с промените в заплащането. Съпоставянето на динамиката на двете променливи изисква уточняване на начина, по който ще се представи производителността. За целта се ползват данни на НСИ, в които производителността на труда в аграрния сектор е представена чрез брутната добавена стойност (БДС) на един зает в сектора, изчислена по цени за 2005 г. Изборът на този подход е базиран на необходимостта да се игнорира деформиращото влияние на цените върху размера на БДС, като използването на базисни цени позволява максимално добре да се онагледят промените във физическите обеми на произведените продукти.

Графичното представяне на кривите на производителността на труда в аграния сектор и средногодишното заплащане на наетите по трудово или служебно правоотношение показва разнопосочни тенденции по години (фиг. 4.4). Докато при заплащането се констатира добре изразена тенденция на нарастване на показателя, стойностите на производителността по-скоро имат тенденция към намаление. Въз основа на явното противоречие в динамиката на двете криви, може да се приеме, че производителността на труда не е ключов фактор при определянето на равнището на заплащане в отрасъла. Тук следва да се акцентира с особена острота върху факта, че обект на сравнение са производителността на труда и декларираните равнища на зплащане. Както беше посочено и по-горе, по неофициална информация съществуват значителни разминавания между официално обявеното равнище на заплащане и действително получаваното възнаграждение за труда, при което вероятно връзката с производителността би била много по-силна и добре изразена.

Фиг. 4.4

Производителност на труда в аграрния сектор и средна годишна заплата на наетите по трудово или служебно правоотношение

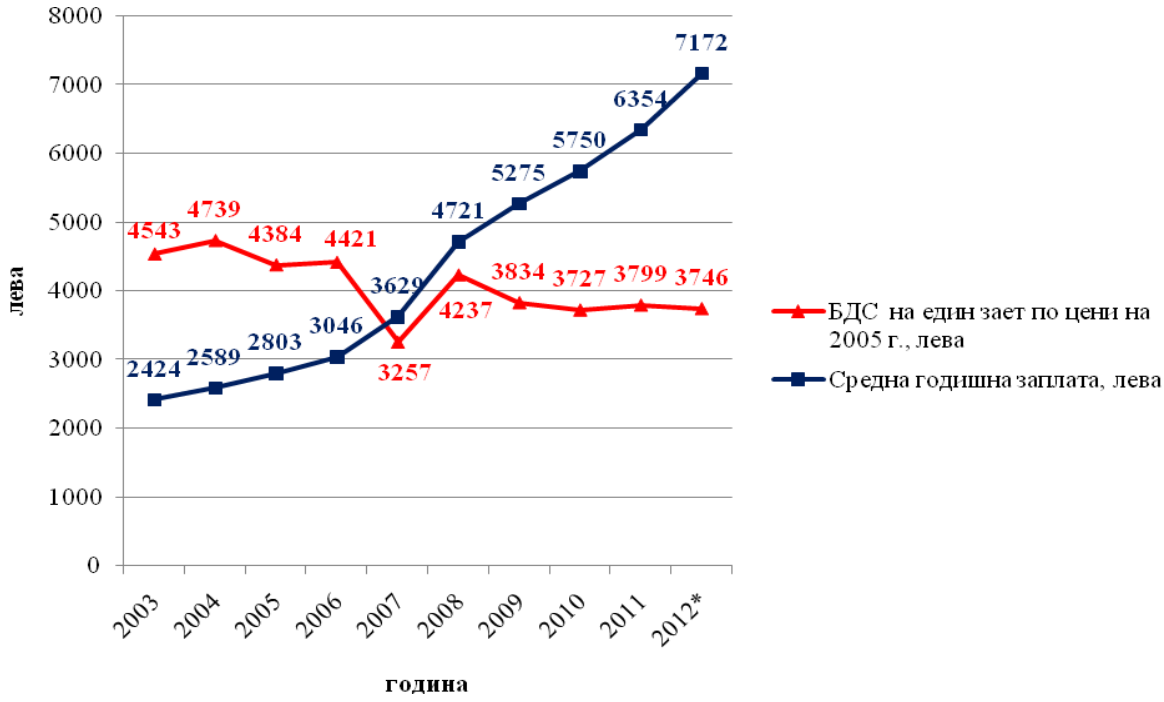

По абсолютни данни на НСИ 2014

Въпреки, че както беше отбелязан опо-горе, нарастването на заплащането при несъответстващо нарастване на производителността рефлектира в стимулиране на инфлационните процеси, в случая не може да се говори за някакъв съществен риск в тази посока. Причините се коренят в ниското равнище на заплащане в сектора и незначителния брой наети лица, което не може да провокира значително изменение на инфлационното равнище.

Липсата на кореспонденция с производителността на труда поставя въпроса кои фактори влияят съществено върху изменението на заплащането на наетите лица. В търсене на адекватен отговор, вниманието се насочва към финансовото състояние на стопанството и възможностите на работодателите да плащат за труда, като фокусът е върху връзката между цената на труда и заплащането на труда. Една възможна концепция е, че намаляването на стойността на останалите елементи от цената на труда, може да провокира ръст в основния елемент – заплащането.

Анализът на данните от стопанствата в отрасъла дават основание да се твърди, че в тези организации размерът на разходите за труд, извън заплащането и нормативно определените социални и данъчни плащания, е изключително ограничен. Разходи за социални придобивки, подобряване на условията на труд, повишаване на квалификацията на наетите и други такива

в земеделските стопанства на практика не се правят. Ограничено е допълнителното заплащане за извънреден труд, както и доплащанията за работа при вредни или неблагоприятни условия на труд. Това означава, че основната разлика между заплащането и цената на труда се явяват дължимите от работодателя осигуровки и данъци.

Данните за разходите на работодателите за труд и заплащането в отрасъла показват равномерно паралелно изменение (фиг. 4.5), което отхвърля възможността за понижаване на някои от останалите елементи на цената на труда и пренасочване на освободените средства към заплащането. Относителният дял на заплатата в разходите на работодателите за труд постепенно нараства от 72,8% през 2003 г. до 83,2% през 2012 г., като информацията за промените в данъчната и осигурителна тежест през разглеждания период обясняват констатираната тенденция. В следствие на приетите схеми за разпределение на осигурителните плащания между работодателите и работещите и постепенното повишаване на дела на плащанията от работещите, за сметка на намаляване на дела на плащанията от работодателите, разходите на работодателите за придобитото право на ползване на труда, изразени чрез цената на труда, намаляват. Това, от своя страна, свива разликата между заплащане и цена на труда, но не може да бъде разглеждано като фактор за повишаване на заплащането в отрасъла.

Фиг. 4.5

Работна заплата и разходи на работодателя за труд на едно нает лице по трудово и служебно правоотношение

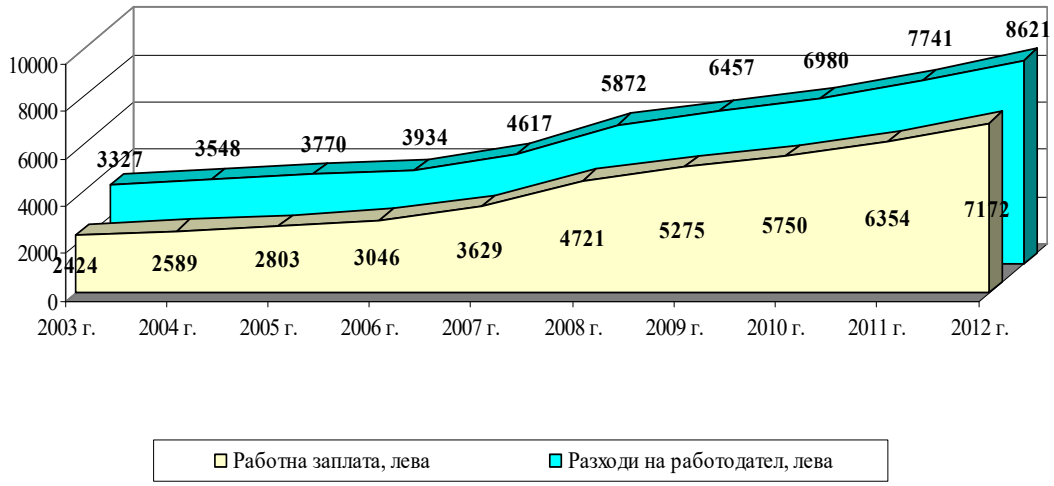

По абсолютни данни на НСИ 2014

Констатацията, че основната разлика между цена на труда и заплащане на труда в българското селско стопанство произтича от данъчната и осигурителна тежест, допълнена със склонността за недекларирване на пълния размер на заплащането на труда, вменявана на съвременните

български предприемачи в отрасъла, по естествен път насочва вниманието към нормативно определените минимални осигурителни прагове и тяхното евентуално въздействие върху работните заплати в селското стопанство.

Както се знае, минималните осигурителни прагове, или минималния осигурителен доход, се определя ежегодно от Закона за бюджета на ДОО. Анализът на данните по години показва, че минималните осигурителни доходи на отрасъл Селско стопанства за всички квалификационни групи професии нарастват през разглеждания период, и то в значителна степен. Най-нископлатените групи работещи в отрасъла имат ниво на МОД от 110 лв., а най-високо платените – минимален осигурителен доход от 180 лв. Постепенното нарастване през годините води до стойности от 304 лв. МОД при най-нископлатените групи работещи до 730 лв. МОД за ръководните служители.

За установяване на евентуалните връзки между равнището на МОД и заплащането в отрасъла е необходимо съпоставянето на двата показателя. За по-доброто интерпретиране на данните, на фиг. 4.6 са представени относителните изменения, изчислени на верижна база, съответно в равнището на МОД и равнището на заплащане за разглеждания период.

Както се вижда от фигурата, динамиката в развитието на двата показателя има добре изразена симетричност. Въпреки колебанията през отделни години, двата показателя се изменят с почти еднакви темпове. В следствие на факта, че МОД стои в основата на размера на осигурителните плащания, както и от позицията, че МОД е външно зададена величина за стопанствата, може да се допусне, че заплащането е зависимата променлива при съпоставянето на двата показателя, като изменението на заплащането е силно обусловено от изменението в МОД.

Допълнителна подкрепа на това твърдение може да бъде намерена и в съществуващите „сиви отношения на пазара на труда”, при които не се декларира пълния размер на трудовото възнаграждение, а само минимално изискуемото по закон – практика, която по експертно мнение е масово разпространена в съвременното българско селско стопанство. В следствие на това всяко увеличение на МОД води след себе си нарастване не само на осигурителните вноски, но и изменение в равнището на заплащане.

Фиг. 4.6

Относително изменение на заплащането и относително изменение на МОД за периода 2003-2012 г. на верижна база

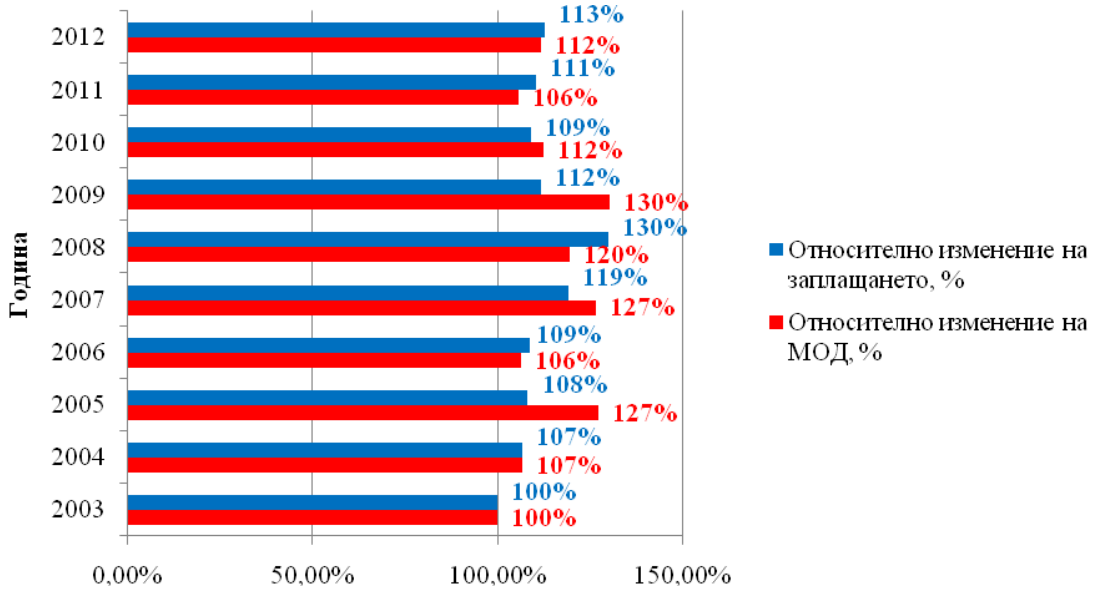

По абсолютни данни на Акаунт БГ 2014

От позициите на работодателя, МОД повишава цената на труда и понижава чистия остатък от стопанската дейност, което предопределя не толкова позитивното отношение към ръста в МОД по години.

От гледна точка на защитата на правата на работещите в отрасъла, а в по-широк аспект - и на обществото, като цяло, обаче, повишаването на МОД е от изключително значение. Чрез МОД се въздейства пряко върху поведението на работодателите, като следствието от това е по-високи декларирани равнища на заплащане и по-голям размер на осигурителните плащания. Макар и не винаги осъзнато, това увеличава степента на защита и сигурност на наетите лица в отрасъла и гарантира гражданските им права, в частта им на осигурени лица, осигурява им пълноценно участие в здравноосигурителната система и сигурност и относителна независимост в надтрудоспособна възраст. Следствията за обществото от поддържането на нормативно определен МОД са справедливост и солидарност при поддържане на социалноосигурителната и здравноосигурителната системи, по-високи постъпления в съответните фондове, което повишава тяхната стабилност и качеството на предлаганите услуги, по-ниски разходи за социалната система, тъй като чрез нормативно наложеното осигуряване на някакво приемливо равнище на заплащането се осигурява и приемливо равнище на пенсията на лицата в надтрудоспособна възраст и не се налага последните да разчитат на социални помощи.

Разглеждан от този аспект и с оглед на реалностите на съвременната българска икономическа среда, може да се твърди, че МОД представлява

работещ инструмент за защита на интересите на работещите и обществото от нелоялното поведение на работодателите в отрасъла.

В обобщение може да се отбележи, че наетите лица в отрасъл Селско стопанство възлизат на около 52000 души, като техния брой плавно намалява по години. Отчитаната тенденция на намаление е резултат от изменението на броя на наетите в частния сектор, докато в обществения броят им се запазва сравнително постоянен.

Паралелно с намаляването на броя на наетите, се отчита ясна тенденция на нарастване на равнището на заплащане, като изменението е много по-силно изразено в обществения сектор. Предпоставките за това са по-големите възможности на частния сектор за недекларирane на пълния размер на възнагражденията и по-слабата синдикална представеност сред работещите в него.

Анализът на някои основни фактори, влияещи върху равнището на заплащане показва, че към декларираните равнища на заплащане се подхожда формално, като не се наблюдава обвързаност с производителността на труда, но има добре изразена зависимост с изменението на МОД.

Самият МОД е добре работещ инструмент, осигуряващ справедливост и солидарност при участие в социалноосигурителната и здравноосигурителната системи, чрез който се защитават на правата на наетите лица в отрасъла и се поддържат интересите на цялото общество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се отбележи, че направеният преглед на икономическата възвръщаемост на фактора „труд” в селското стопанство за пореден път потвърждава спецификата на отрасъла и многостранния и деликатен характер на отношенията в него.

Икономическата реализация на фактора „труд” в съвременното българско селско стопанство се осъществява чрез два принципни модела, които съответстват на спецификата на осигуряването с труд в отрасъла.

Основната група работещи в селското стопанство са собствениците на стопанствата е членовете на техните домакинства, които в преобладаващата част от случаите попадат в групата на т.нар. неплатени семейни работници. Икономическата реализация на труда на тези лица намира израз в остатъчния резултат от дейността и се формира от онази част от печалбата (чистия доход), които стопанството генерира след като обезпечи разплащането на всички свои задължения и отдели нормалната възвръщаемост за останалите производствени фактори.

Данните категорично показват, че преобладаващата част от земеделските стопанства в България не осигуряват нормална възвръщаемост на фактора „труд” въпреки субсидирането на сектора, което с основание повдига въпросите за промяна в начина на субсидиране, както и за възможните политики и инструменти за поддържане на доходите на тези лица на равнища, осигуряващи им достойно съществуване и възможности за развитие.

Изключение от посоченото се наблюдава в малко на брой, големи по своите размери стопанства, специализирани основно в производството на полски култури, чиято доходност е изключително висока, но отново атрактивността на бизнеса се корени в получаваните субсидии, които при тези стопанства са в изключително големи размери.

Значително по-малка е групата на наетите лица в отрасъла, но тя е натоварена с множество специфични проблеми, които също поставят предизвикателства за решаването им.

Характерното за тази група лица е, че икономическата реализация на техния труд намира израз в получаваната заплата за вложения труд. Констатациите в това отношение са, че заплащането в отрасъла е сред най-ниските в страната. Причините за това могат да се търсят както в недоброто финансово състояние на голяма част от земеделските стопанства, така също и в слабата организираност на работещите в отрасъла и ограниченото синдикално присъствие, което поставя преговарящата сила в ръцете на работодателите. Макар и труден за представяне с конкретни данни, фактор за ниското заплащане е и практиката за недекларирване на действителните

размери на възнаграждението, а придържането на официалните данни към минимално изискуемите равнища. По-сериозният проблем тук е не толкова пропуснатите ползи от несъбраните данъци и осигурителни плащания, колкото наличието на значителен контингент лица, които работят без дефинирани трудови правоотношения, поставяйки себе си и семействата си в риск, неприемлив за съвременния етап от развитието на обществото, не само в текущия момент, но и в бъдеще, при излизане от трудоспособната възраст.

Преодоляването на съществуващите проблеми изисква целенасочена политика на държавата за по-равномерно субсидиране в отрасъла, както и прилагане на подходящи инструменти, в допълнение към МОД, с които да се защитят правата на работещите. Много важна роля – защитаваща, но и възпитаваща - следва да имат синдикалните организации, за които, обаче, е истинско предизвикателство да обхванат работещите в отрасъла, като се вземе предвид нехомогенността и ограничената склонност към сдружаване на последните.

ЛИТЕРАТУРА

Акаунт БГ, 2014, Доход и осигуровки – минимален осигурителен доход, http://www.accountbg.com/spravochnik/minimalen-osiguritelen-dohod/

Ангелова, В., 1999, „Аграрна икономика", УИ „Стопанство", С., стр. 200

Дойчинова, Ю., 2003, „Икономика и управление на фамилното земеделско стопанство", ИК „Валди", С., стр. 208

КНСБ, „Анализ: Развитието на българското земеделие и хранително-преработвателния сектор в рамките на ОСП – икономически и социални аспекти"

Маринова, Г., 2013, „Ново в осигуряването на земеделските производители и тютюнопроизводители през 2013 г.", НССЗ – ТОО Шумен, http://www.naas.government.bg/

МЗХ, Аграрни доклади, 2004 – 2013 г.

МЗХ, Агростатистика, 2005a, „Таблици с резултати от Преброяването на земеделските стопанства в Република България през 2003 година", С.

МЗХ, Агростатистика, 2005b, Бюлетин № 69 „Преброяване на земеделските стопанства '2003: моментна снимка на българското земеделие (основни резултати и анализи)", С.

МЗХ, Агростатистика, 2006, „Структура на земеделските стопанства в България през стопанската 2004/2005 година. Окончателни резултати", С.

МЗХ, Агростатистика, 2008, „Структура на земеделските стопанства в България през стопанската 2006/2007 година. Окончателни резултати", С.

МЗХ, Агростатистика, 2011, Бюлетин № 167 „Система за земеделска счетоводна информация – 2008 г. Резултати и анализи", С.

МЗХ, Агростатистика, 2012a, „Резултати от преброяването на земеделските стопанства през 2010 г.", С.

МЗХ, Агростатистика, 2012b, Бюлетин № 194 „Система за земеделска счетоводна информация – 2009 г. Резултати и анализи", С.

МЗХ, Агростатистика, 2012c, Бюлетин № 198 „Преброяване на земеделските стопанства през 2010 година. Основни резултати и анализи", С.

МЗХ, Агростатистика, 2014a, Бюлетин № 255 „Система за земеделска счетоводна информация – 2011 г. Резултати и анализи", С.

МЗХ, Агростатистика, 2014b, Бюлетин № 256 „Система за земеделска счетоводна информация – 2012 г. Резултати и анализи", С.

МЗХ, Агростатистика, 2014c, Бюлетин № 257 „Система за земеделска счетоводна информация – 2010 г. Резултати и анализи", С.

Михайлов, М., Кринков, Х., Тодорова, Ст., Алексиев, А., Запрянов, А., Пенов, И., 2002, „Земеделска икономика", АИ на Аграрен университет, Пловдив, стр. 212

Мишев, Пл., Иванова, Н., Щерев, Н., Харизанова, Хр., 2009, „Състояние и перспективи за развитие на полупазарните земеделски стопанства в България", Научни трудове на УНСС, т. 2, стр. 3-60
НАП, 2014, „Какви данъци и осигуровки внасят земеделците", http://www.nap.bg/page?id=270
НСИ, 2014, Пазар на труда (http://www.nsi.bg/bg/content/3827/)
Пенева, Т., 2012, „2250 лв. месечно са необходими на едно българско домакинство", http://econ.bg/
Шопов, Д., Стефанов, Л., Паунов, М., Дулевски, Л., 2002, „Икономика на труда", ИК „Тракия", С., стр. 560